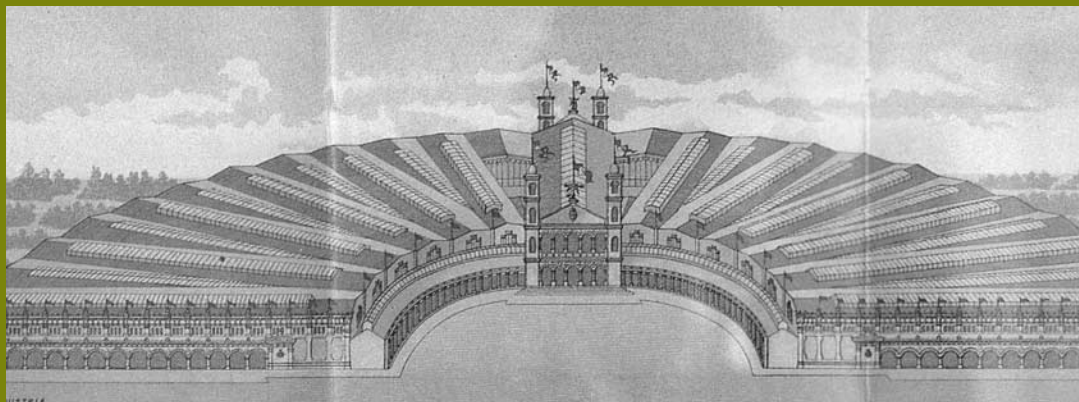

SEMINARI
D'HISTÒRIA
DE BARCELONA
Quaderns
del Seminari
d'Història de
Barcelona

Eugenio R. Serrano de Casanova i l'Exposició Universal de Barcelona

Joan Prados Tizón
Jaume Rodon Lluís

Quaderns 25

SEMINARI
D'HISTÒRIA
DE BARCELONA
**Quaderns
del Seminari
d'Història de
Barcelona**

Eugenio R. Serrano de
Casanova i l'Exposició
Universal de Barcelona

ARXIU HISTÒRIC
DE LA CIUTAT
DE BARCELONA

Ajuntament de Barcelona

Institut de Cultura

SEMINARI
D'HISTÒRIA
DE BARCELONA
Quaderns
del Seminari
d'Història de
Barcelona

Eugenio R.
Serrano de
Casanova
i l'Exposició
Universal
de Barcelona

Joan Prados Tizón
Jaume Rodon Lluís

Quaderns 25

**Arxiu Històric
de la Ciutat de
Barcelona
Institut de Cultura
Ajuntament de
Barcelona**

Xavier Tarraubella i Mirabet
Director

Ramon Grau i Fernández
Director de la publicació

Dolça Roca i López
Secretària

Coberta:
Perspectiva aèrea del Palau de
la Indústria de l'Exposició
Universal de 1888, extreta del
plànol oficial del certamen

Disseny gràfic:
PPF, disseny gràfic
(Quim Pintó i Montse Fabregat)

Maquetació:
Maper DF (Edu Pérez)

Revisió lingüística:
Xavier Cazeneuve

Impressió:
Gràfiques Ortells

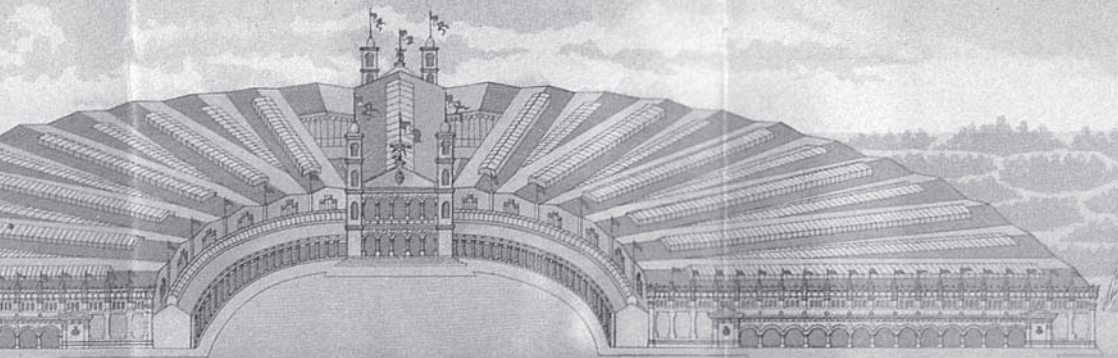
ISSN: 1576-26-37
Dipòsit legal: B-27883-2010

© del text, els autors
© de l'edició, Arxiu Històric
de la Ciutat de Barcelona
(Institut de Cultura,
Ajuntament de Barcelona)
Casa de l'Ardiaca
Santa Llúcia, 1
08002 Barcelona

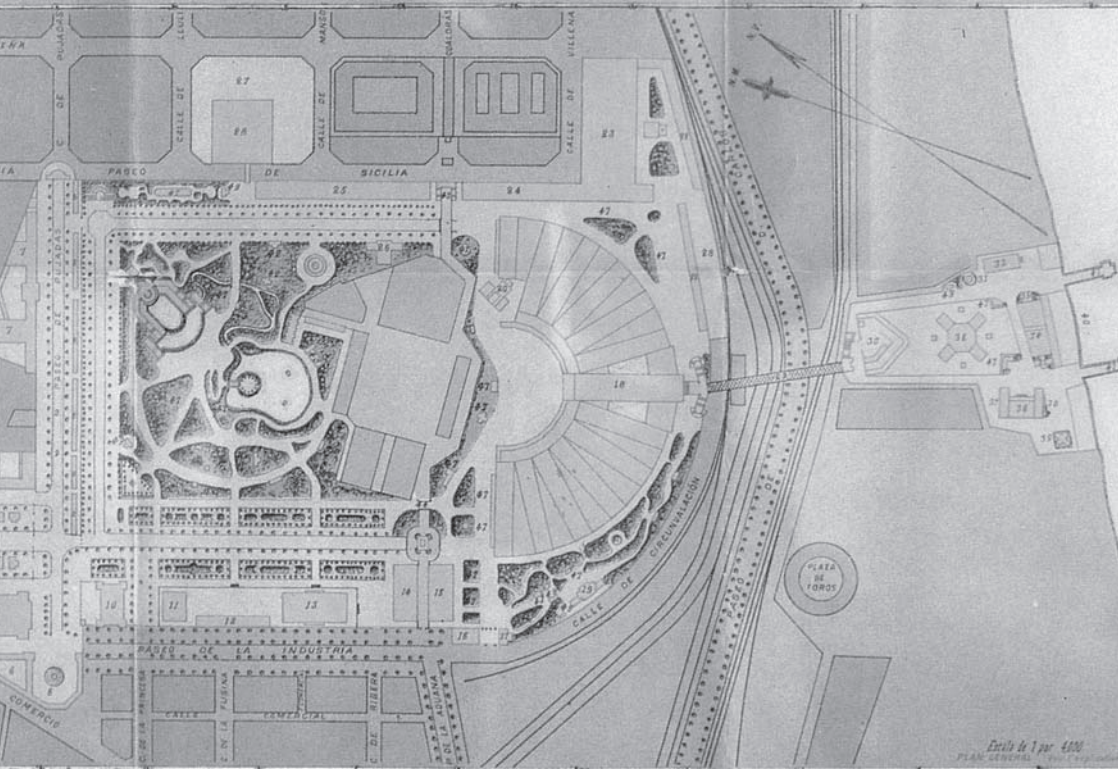
Juny 2010

Sumari

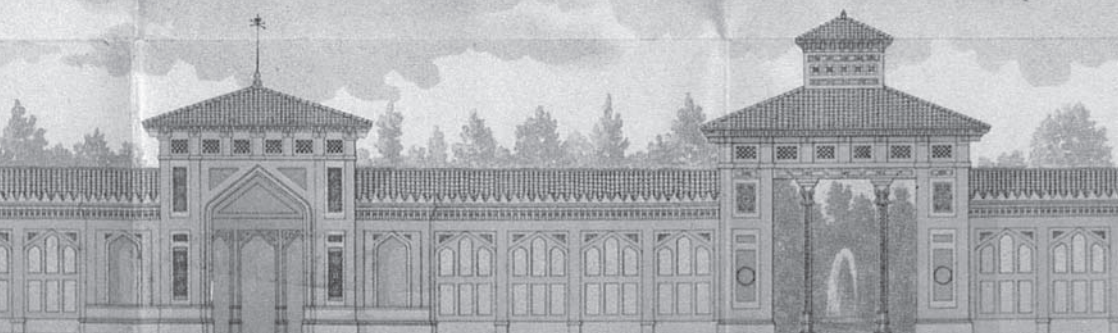
007	Pròleg
009	Temps de formació personal
013	Serrano i la tercera guerra carlina
017	Exposicions a Barcelona i a Espanya, 1759-1883
021	López Fabra i la Unió de Corporacions, 1875-1883
027	Serrano de Casanova i les Exposicions a l'estranger
033	Presentació del projecte d'Exposició Universal per Barcelona
039	La concessió a Serrano de Casanova
045	Les Junes per l'Exposició Universal
051	Treballs a l'etapa de la concessió
059	La retrocessió del projecte en favor de l'Ajuntament de Barcelona
065	Epíleg

PALAIS DE L'INDUSTRIA

Escala de 1 por 400
PLAN GENERAL

Pròleg

A finals de l'any 2008, l'Ajuntament de la vila de Neda, a la ria de Ferrol, va creure convenient publicar-nos la biografia novel·lada d'Eugenio Serrano de Casanova. La idea d'escriure aquesta biografia nasqué de la curiositat que despertà en nosaltres la figura de qui va ser ideòleg i en bona part executor del projecte de l'Exposició Universal de Barcelona celebrada l'any 1888. Durant gairebé tres anys vàrem estar reunint la informació que finalment ens permeté publicar *Eugenio R. Serrano, un nedense universal*.

Els primers anys de Serrano a la ria ferrolana, els seus estudis a Madrid, el pas pels exèrcits isabelí i carlí, els viatges arreu del món seguint les Exposicions i, finalment, la intervenció en la de Barcelona, configuren el relat –potser força apassionat– que férem dels setanta-nou anys de la vida d'aquest personatge.

La idea i el consell de publicar aquest número de *Quaderns del Seminari d'Història de Barcelona* centrat en la figura de Serrano i la seva contribució al gran certamen del 1888 prové del coneixement que persones molt vinculades amb l'estudi de la història de Barcelona tenen del nostre llibre, orientant la present publicació en la recerca documental efectuada, que ens pot proporcionar una visió inèdita de la gènesi i posada en escena d'aquell ambiciós projecte de tanta importància per a la ciutat. Amb aquesta intenció hem revisat i ampliat tot el nostre material a l'entorn de Serrano i l'Exposició, desitjant que el present treball aporti una nova visió dels fets enmig de tanta literatura repetitiva i poc rigorosa, llevat d'algunes obres monogràfiques envers aquest tema com les publicades amb motiu del centenari de l'Exposició, per bé que estan més centrades en la seva darrera etapa, sense aprofundir en la primera i fonamental fase creativa del nostre personatge.¹

Resulta evident que els poders polítics, econòmics i socials influeixen de manera notòria en la marxa dels esdeveniments, que malgrat tot acabaren amb la solemne inauguració oficial del 20 de maig de 1888.

Esperem que el nostre treball pugui afegir una mica de llum i rigor a un dels episodis més transcendents del segle XIX en la història de Barcelona.

1. RAMON GRAU (dir.), *Exposició Universal de Barcelona, Llibre del centenari, 1888-1988*, Barcelona, L'Avenç, 1988; AAVV, *Arquitectura i ciutat a l'Exposició Universal de Barcelona 1888*, Barcelona, Universitat Politècnica de Catalunya, 1988.

Temps de formació personal

El 10 de juliol de 1841 fou batejat a la parròquia de Santa María de Neda (A Coruña, Galícia) un nen, nascut aquell mateix dia, amb els noms de Rufino, Eugenio i Juan.² El capellà li aplicà també els sants olis, ja que el seu estat de salut era molt precari.³ Era el quart fill del matrimoni format per Francisco Martín Serrano y Serrano i Joaquina Casanova y Bezares. El pare havia estat casat anteriorment amb Esperanza de Naya, amb qui havia tingut dos fills: Juan i Damián. El primer, juntament amb una tia de Rufino, Eugenia Casanova Bezares, actuaren de padrins. D'aquí els altres dos noms del nen.

Els altres tres germans de Rufino es deien María Josefa, Amalia i Nicolás. Posteriorment naixerien tres germans més: Félix, Clara i Antonio. D'aquest últim en fou padrí de baptisme Rufino, que l'anomenava Antonino i, anys més tard, foren companys d'acadèmia a Madrid mentre estudiaven les respectives carreres militars. En total nou germans.

El pare era tresorer de la fàbrica de moneda de Jubia i també era director de l'adoberia en la que estava associat amb la seva sogra, la senyora Bezares, vídua de Bernardo Casanova. La fàbrica tenia una certa importància i era situada en el barri anomenat Los Castros, prop d'una deu que servia per al seu funcionament. Els seus equipaments i capacitat productiva els trobem descrits així: «Contribuye por una máquina de 6 roques para 300 pieles de ganado vacuno y 4 pilas de cabritos lechales, y por un molino de corteza».⁴

La major part de la producció de les pells tenia com a destinació els equipaments militars de Ferrol. Aquesta fàbrica, que heretà el germanastre gran de Rufino, Juan Ladislao Serrano Naya, funcionà fins el 1891.⁵ Es pot dir, doncs, que la família vivia en una posició econòmica acomodada.

Pel que fa al poble de Neda, proper a Ferrol i amb uns 3.500 habitants, gràcies als dos rius que hi transcorren, el Xubia i el Belelle, gaudia d'una agricultura, una ramaderia i una indústria de certa importància, amb les fàbriques de

2. ADM (Archivo Diocesano de Mondoñedo), Libro de bautismos de Santa María de Neda, 1841.
3. ADM, Libro de bautismos de Santa María de Neda, 1841; i AGMS (Archivo General Militar de Segovia), Full de serveis de Rufino Serrano a l'Exèrcit, Certificat de naixement.
4. AMNe (Archivo Municipal de Neda), Matricula Industrial, sig. 596 (3).
5. Antonio VÁZQUEZ REY i María José LÓPEZ, *Crónicas Nedenses y otros temas*, Neda, Concello de Neda, 1994, pàg. 185-186. Informació tretada del llegat Vázquez, carpeta D-38, carta on s'esmenta la fàbrica de Juan Ladislao Serrano Naya.

pell, la de moneda, la de paper, els molins de blat, els forns i altres petites empreses.⁶

El pare de Rufino fou alcalde de la població en dues ocasions, el 1833-1836, en plena guerra carlina, i al Bienni Progressista de 1854-1856, període de retorn al poder del general Espartero, amb qui estava políticament vinculat.

En tancar la fàbrica de la moneda de Jubia, l'any 1850, Francisco Martín Serrano exercí d'arxiver de la Comandància de la Marina a Ferrol.⁷

La situació econòmica de la família permeté donar una bona formació als fills. Rufino cursà a Neda els estudis primaris i a Ferrol el batxillerat, matemàtiques i matèries referents a la carrera naval,⁸ i també s'hi preparà per fer oposicions d'accés al Tresor Públic.

Amb 18 anys Rufino decidí abandonar la seva Galícia natal per completar estudis a la capital de l'Estat. El seu primer objectiu fou superar les oposicions a funcionari del Tresor Públic. S'aplicà a l'estudi del programa per a les places convocades partint d'una bona base de matemàtiques i altres matèries apreses a l'escola naval de Ferrol. El 1860, amb dinou anys encara no complerts, superà les oposicions i ingressà com a funcionari de l'Estat a la Hisenda Pública. Ja estava emancipat i es mantenia econòmicament amb un primer sou força digne.⁹

El 9 de juliol de 1862, un dia abans de complir 21 anys, va ser acceptat per passar la prova d'accés a l'Escola d'Administració de l'Exèrcit com a soldat de lleva.¹⁰ Superà sense dificultats l'examen d'ingrés i també passà la revisió mèdica. Tenia una estatura de 1'60 m. Un cop admès, sollicità iniciar la carrera directament al tercer i últim curs. Aconseguí passar l'examen corresponent a primer, però va suspendre alguna prova del de segon. Per tant, li correspongué iniciar la carrera des del segon curs.¹¹

La seva activitat formativa durà fins l'any 1864, completant la seva carrera militar amb l'obtenció del grau d'oficial de tercera del Cos d'Administració de l'Exèrcit.¹² Alhora, també completà els exercicis d'esgrima i equitació.¹³

A finals de l'any 1864, Rufino obtingué el seu primer destí al Parc d'Artilleria de la capital. Al mateix temps, inicià els estudis de peritatge mercantil, que acabà en dos anys; i després, en un tercer, va fer el curs de professorat mercantil. Finalitzà els seus estudis amb el títol de llicenciat en Administració per l'Escola de Comerç de Madrid, l'única que en aquell moment impartia la carrera superior d'estudis mercantils.¹⁴ Va aprendre, a més, les llengües francesa i anglesa.

6. VÁZQUEZ I LÓPEZ, *Crónicas Nedenses...*, pàg.105.

7. AGMS, Full de serveis...

8. *La Ilustración Cantábrica*, 18-II-1882, pàg. 56.

9. AGMS, Full de Serveis..., Treballs anteriors a l'entrada a la Acadèmia d'Administració Militar.

10. AGMS, Full de Serveis..., Sol·licitud d'entrada a l'Acadèmia d'Administració Militar.

11. AGMS, Full de Serveis..., Convalidació del primer curs de l'Escola d'Administració Militar, Exàmens del primer i segon curs.

12. AGMS, Full de Serveis..., Finalització de la carrera a l'Escola d'Administració Militar.

13. AGMS, Full de Serveis..., Estudis complementaris de l'Escola d'Administració Militar.

14. *La Ilustración Cantábrica*, 18-II-1882, pàg. 56.

L'any 1866, el general Prim intentà una sublevació militar que a la capital es conegué com l'aixecament dels Sergents de San Gil. Rufino va fer front a un escamot de soldats rebels i resultà ferit en una cama. Pel seu comportament va aconseguir un ascens.¹⁵ El nomenament es féu oficial l'any 1867.¹⁶

El setembre de 1868 arribaren les primeres notícies del motí de Cadis encapçalat per l'almirall Juan Bautista Topete. Poc després, el general Francisco Serrano Domínguez va vèncer a la batalla d'Alcolea el general Pavía. Mentrestant, el general Joan Prim coordinà l'alçament seguint la costa llewantina fins arribar a Barcelona. El 29 de setembre es produí l'aixecament a Madrid. Rufino s'encarregà de transportar munició i armes des de la Maestranza fins al quarter de Carabanchel per evitar que les armes caiguessin en mans de la població civil i tot plegat es convertís en un bany de sang incontrolable. Durant el trasllat, fou assetjat per escamots civils que es volien fer amb l'armament, Serrano no ho permeté i el trasllat i posterior custòdia es feren tal com li havia estat manat. Aquest comportament li significà un nou ascens, amb el què arribà al grau de capità.¹⁷

15. AGMS, Full de Serveis..., Relat del mèrit militar en la sublevació de 1866, Sol·licitud d'ascens.

16. AGMS, Full de Serveis..., Ascens per mèrit militar, 1867.

17. AGMS, Full de Serveis..., Proposta d'ascens per mèrit militar en la revolució de setembre de 1868.

El jove Eugenio Rufino Serrano Casanova vestit de militar

Serrano i la tercera guerra carlina

El 10 d'abril de 1869, Rufino Serrano marxà cap a València,¹⁸ des d'on, per via marítima, es va dirigir a Marsella junt amb altres oficials, amb els quals arribà a París per incorporar-se a l'exèrcit carlí.¹⁹

L'estiu de 1869, les tropes carlines van voler provocar la sublevació del castell de Figueres, dirigida pel marquès de Benavent, comissari de Girona.²⁰ L'11 de juliol de 1869, el pretendent Carles VII, acompanyat pels marquesos de Vallecerrato i de Benavent, el doctor Vicenç, Rafael Tristany i altres seguidors, es presentaren a la frontera de Catalunya, en un indret on hi guardaven armes i efectius militars. Però aleshores foren informats del fracàs de la conspiració de Figueres: Carles VII disparà a l'aire les sis bales del seu revòlver i els seus seguidors van imitar-lo.²¹ El 23 de juliol es pretengué el mateix amb el quarter de Pamplona, amb un resultat semblant. Carles VII i el seu seguici, atents, s'havien esperat a Ascaín, una població vasco-francesa.²²

Després d'aquests dos primers intents frustrats, el pretendent carlí es refugià als Pirineus, ja que no podia retornar a París. Aquests intents de sublevació volien produir un efecte en cadena que aixequés altres quarters militars fidels a la seva causa i alhora possibilitar l'adhesió de militars amb formació i armament. Rufino Serrano, desorientat i amb ànim de refugi i de supervivència, ingressà en un seminari de Catalunya, on romangué per espai de gairebé tres anys fins a la represa de la carlinada.

L'11 de maig de 1872, el militar Francesc Savalls, acompanyat dels brigadiers Huguet,²³ Vila de Prat i altres (i posteriorment també Rafael Tristany) reprengueren la lluita carlina al nord de Catalunya, on obtingueren èxits militars davant l'exèrcit d'Amadeu I. El 17 d'agost, uns quants carlins es trobaven a Sant Pere de Torelló. Coneguda aquesta circumstància, el brigadier Hidalgo, de les tropes del govern, els atacà i els féu fugir cap a Vidrà. En aquesta topada hi hagué alguns ferits, i set carlins foren fets presoners, entre ells Rufino

18. AGMS, Full de Serveis..., Carta al seu germà Antonino des de València.

19. AGMS, Full de Serveis..., Carta al seu germà Antonino des de París.

20. CONDE DE RODEZNO, «Carlos VII Duque de Madrid», *Revista Literaria* (Madrid), 1.098 (25-V-1952), pàg. 27.

21. CONDE DE RODEZNO, «Carlos VII...», pàg. 27.

22. CONDE DE RODEZNO, «Carlos VII...», pàg. 28.

23. JOAN GARRABOU I BIGAS, *Francesc Savalls*, Barcelona, Labor (Gent Nostra, 101), 1992.

Serrano,²⁴ el qual, en la seva qualitat d'oficial de l'exèrcit carlí, fou traslladat a la presó militar provisional, instal·lada al Castell de la Mota, al cim del puig Urgull, a un costat de la badia de Sant Sebastià.²⁵

Sigui per un intercanvi de presoners o fent-se escàpol de la presó, Serrano tornà a fer cap a Vidrà, que s'havia convertit en una espècie de quarter carlí (en alguna ocasió s'hi arribaren a aplegar més de 400 soldats entre els seus murs).²⁶ El mes de febrer de 1873, i per abdicació d'Amadeu I, es proclamà la I República a Espanya. Aquest fet produí un increment del contingent carlí, donat que molts monàrquics i conservadors preferien una monarquia carlina a un règim republicà.

Corregué la veu pel nord de Catalunya que els infants carlins havien entrat i s'estaven en algun indret del Principat i que tenien la intenció de formar un esquadró personal format per joves distingits del país. Marià i Estanislau Vayreda, germans del pintor Joaquim Vayreda, escaparen d'Olot acompanyats d'un guia i es dirigiren al mas Cavaller de Vidrà, que era propietat d'un oncle seu i on havien passat llargues temporades en la seva infantesa i joventut.²⁷ Allí coincidiren amb Rufino Serrano i iniciaren una llarga i intensa amistat, primer els dos germans i més tard també Joaquim, l'hereu, l'insigne pintor de l'escola olotina. Estanislau Vayreda serví a l'exèrcit carlí en la seva qualitat de farmacèutic, sense prendre mai cap arma contra l'enemic.

Va ser en el mas Cavaller on es preparà la batalla de Ripoll. Francesc Savalls féu construir un canó, dissenyat per algun carlí, a Can Barberí, un esquerler d'Olot. La peça resultà d'aspecte curiós i es batejà amb adjectius tals com "la xocolatera" i el "nen gras", ja que per manca de material tenia un aspecte rabassut. També la munició es fabricà amb motlles, i després s'hagué de llimar per tal d'encabir-la dins del canó. El dia 22 de març de 1873, es produí l'assalt a Ripoll, dirigit pel coronel Segarra. Al capvespre, quan ja havia començat l'atac, arribaren el general Savalls i l'infant don Alfonso. Després d'una llarga batalla, Rufino Serrano, que havia pres el comandament quan el coronel Segarra caigué ferit, aconseguí acabar amb la resistència del fortí de Sant Eudald, una antiga església reconvertida en defensa. El canó, tan escarnit, havia fet onze impactes en el fortí i causat un incendi que provocà la rendició dels resistents.²⁸ Per aquests mèrits de guerra Serrano ascendí al grau de tinent coronel.

Serrano, que mantenia correspondència amb el coronel Francesc López Fabra, va saber que aquest era a l'Exposició Universal de Viena, que se celebrava entre maig i octubre de 1873, en qualitat de coordinador o cap del jurat espanyol.²⁹ Sense pensar-s'ho dos cops se n'hi anà, i així prengué contacte amb el món de les exposicions universals, que més tard serien la seva gran passió.

24. ORIOL BOHIGAS, «A los 60 años de la Exposición», *Destino*, maig de 1948.

25. BOHIGAS, «A los 60 años de la Exposición...».

26. Marià VAYREDA VILA, *Records de la darrera carlinada*, Olot, Impremta de Narcís Planadevall, 1898, pàg. 12-13.

27. VAYREDA, *Records...*, pàg. 12-13.

28. *La Convicción* (Barcelona), 29-III-1873, pàg. 2.

29. FRANCISCO LÓPEZ FABRA, *Memoria Administrativa de la Exposición Universal de Filadelfia*, Barcelona, Impremta de Narciso Ramírez, 1877.

Al poble de Sant Boi de Lluçanès els carlins hi tenien una impremta, instal·lada al mas Vilar, on imprimien rebuts, papers d'intendència i butlletins militars, a càrrec de Francesc Solà.³⁰ També s'hi feien els pagaments dels oficials i de la tropa carlina. Serrano, en qualitat d'oficial de l'Estat Major i futur secretari de la Diputació de Guerra de Catalunya, freqüentà el lloc en diverses ocasions. En aquesta vila hi exercia de metge Joan Font Estrada,³¹ casat amb Margarida Roca i que tenia una filla, Maria Font Roca.³² Amb el temps, Maria Font Roca fou companya de Serrano i visqué en el domicili que aquest llogà a Barcelona, des de poc abans de comunicar el seu projecte d'Exposició Universal.

A l'època de la Tercera Guerra Carlina, Olot era una ciutat important, amb gairebé 11.000 habitants. Capital de la Garrotxa, la seva situació, envoltada de muntanyes, permetia una bona defensa de la comarca, situant trinxeres estratègiques en els congostos i els passos entre les serralades. El 16 de març de 1874, Olot es rendí a les tropes del general Savalls, que prèviament havia conquerit Castellfollit de la Roca i altres punts de la Garrotxa. Rufino Serrano entrà a Olot amb la tropa comandada per Savalls en columna de batalla. A la casa pairal dels Vayreda es pot veure un apunt pictòric on es veu Savalls amb el seu Estat Major, escorta i banda de música, tots a cavall. Rere hi ha el brigadier Nouvilas, presoner i amb el cap cot.

El general Tristany, que tenia un cos d'exèrcit de 15.000 homes, fou nomenat president de la Diputació de Guerra, òrgan juridicoadministratiu creat per Carles VII per a la regulació de la zona del Principat. Rufino Serrano fou nomenat aleshores secretari del capità general Tristany.³³ A més dels Vayreda, d'aquesta època són un bon nombre d'amics de Serrano procedents d'Olot i la seva comarca, com els Bolòs, Saderra, Carreras, Berga, Escubós, Conill i altres, amb els quals mantingué una amistat de per vida.

El 16 d'agost de 1874, els carlins conqueriren les fortaleses de la Seu d'Urgell.³⁴ El comandant carlí García, antic alferes del regiment de Burgos que havia estat a la Ciutadella, reuní 300 voluntaris escollits dels batallons de la brigada de Lleida i dels de guies de Tristany i, coneixedor dels costums de la plaça militar i de la poca cura amb què es feia el servei de vigilància, entrà de nit i s'hi amagà. A les dotze del migdia d'aquell diumenge, aprofitant que no hi

30. *La Convicción*, 1-III-1873, pàg. 3.

31. En el *Boletín de medicina, cirugía y farmacia*, 20-XI-1842, pàg. 5, consta Juan Font i Estrada com a metge cirurgià de la Sociedad Médica General de Socorros Mutuos a Sant Boi de Lluçanès.

32. El doctor Daniel Montaña, metge i historiador de Sant Boi de Lluçanès, ens facilità la següent informació: 1) Joan Font, va néixer a Sora, possiblement, el 1811. Batxiller en medicina el 1836 i llicenciat el medicina l'any 1841; 2) El dia 11 de novembre de 1843, casament a Sant Boi de Lluçanès de Joan Font, doctor en medicina, natural de la parròquia de Sora i habitant des de fa dos anys a Sant Boi de Lluçanès, fill de Josep Font, ferrer, i de Teresa Estrada, amb Margarita Roca, de Sant Boi de Lluçanès, filla de Josep Roca, pagès (difunt), i d'Antònia Vilaseca, tots dos de Sant Boi de Lluçanès; 3) El dia 14 de juny de 1854 van batejar a la parròquia de Sant Boi de Lluçanès a Maria, Antònia i Raimunda, filla de Joan Font, metge, i de Margarida Roca, de dita parròquia (*Arxiu Parroquial de Sant Boi de Lluçanès*, Llibre de baptismes de Sant Boi de Lluçanès de 1821 a 1856).

33. Joaquim BOLÒS I SADERRA, *La guerra civil en Cataluña (1872 a 1876). Su organización. Ligeros apuntes. Episodios y recuerdos personales. El general don Ramón Cabrera*, Olot, Impremta Joan Bonet, 1895, pàg. 88.

34. Joaquín DE LA LLAVE Y GARCÍA, *Apuntes sobre la última guerra en Cataluña (1872-1875)*, Madrid, (Biblioteca Militar, XIV), gener de 1878, pàg. 222-233.

havia quasi guàrdia, escalà els murs i sorprengué la petita guarnició. El botí de guerra fou important (48 canons, 232 jocs d'armes, 43.401 bombes i projectils i quasi 700.000 kg de pólvora) i permeté el rearmament de l'exèrcit carlí i la defensa de les trinxeres de la Garrotxa, la Seu i el nord de la comarca de Vic.

El general Martínez Campos, aleshores capità general de Catalunya, va canviar l'estratègia per acabar amb la guerra civil. En lloc de mantenir molts fronts amb els carlins, inicià la campanya per la zona centre de València, el Maestrat, La Manxa, el baix Aragó i el sud de Catalunya, i obligà la retirada dels carlins cap el nord del Principat. El març de 1875 ocupà Olot³⁵ en un combat estratègic, entrant per Amer, l'únic punt que els carlins no havien fortificat i defensat amb trinxeres i bateries. El 19 de novembre assetjà la Seu d'Urgell, amb 90 canons que havia traslladat en carretes des de Puigcerdà, i obligà a la rendició de la plaça, acabant, d'aquesta manera, la guerra civil a Catalunya.³⁶

El febrer de 1876 Martínez Campos guanyà la batalla d'Estella³⁷ i el 28 de febrer don Carlos creuà la frontera (des d'on va proclamar el seu «¡Volveré!») i fugí a França. Rufino Serrano, ja coronel, fou elevat honoríficament al grau de brigadier, ja acabada la campanya, per la seva fidelitat a la causa des del començament fins el final.³⁸ L'adveniment de la pau comportaria un canvi de front immediat i profund en les activitats de Rufino –aviat Eugenio o Eugène–Serrano de Casanova: l'especialització en matèria d'exposicions internacionals.

35. *Gaceta de Madrid*, 95 (5-IV-1875), pàg. 38-39. Informe d'Arsenio Martínez de Campos a Olot, 23 de març de 1875.

36. *Por esos mundos* (Madrid), 1-VII-1905.

37. *Gaceta de Madrid*, 63 (3-III-1876).

38. Enrique ROLDÁN, *Estado Mayor General Carlista*, Madrid, Actas Editorial (Colección Luis Hernando de Larramendi), 1998; i BOHIGAS, «A los 60 años de la Exposición...».

Exposicions a Barcelona i a Espanya, 1759-1883

A Catalunya, les mostres i exposicions de productes industrials tenen uns antecedents força llunyans. Ja l'any 1759, aprofitant la vinguda a Barcelona de Carles de Borbó i Farnese amb motiu de la seva propera coronació com a rei d'Espanya amb el nom de Carles III, es realitzà la primera, que tenia per finalitat demostrar al futur monarca la capacitat i empena de la indústria catalana. A l'àlbum *La Màscara Reial*, que commemora la festa que les corporacions gremials i les principals institucions barcelonines varen celebrar amb motiu de la proclamació de Carles III com a rei i l'entrada del nou monarca i la família reial a Barcelona l'any 1759, les làmines, realitzades pels gravadors A. J. Defehrt i Pasqual Pere Moles a partir dels dibuixos de Francesc Tramulles i Roig, reproduïxen els quadres formats pels carros i les comparses mitològics que participaren a la cavalcada, alguns dels quals celebren la industriositat catalana.

El 1802 tingué lloc la visita del rei Carles IV amb la seva família i Godoy a Barcelona pel doble casament que s'havia de celebrar, d'una banda, entre l'hereu del tron, Ferran, i Maria Antònia de Nàpols, i de l'altra entre Maria Isabel de Borbó i Francesc, hereu de Nàpols. La visita fou motiu de grans festes a la ciutat, a la qual es traslladà tota la cort madrilenya, a més de nodrides representacions de les de Nàpols i d'Etrúria: pel cap baix, més de tres mil persones s'allotjaren a les cases més destacades de la ciutat. El casament (que va tenir lloc el 4 d'octubre) i la celebració de l'onomàstica del rei (el 4 de novembre) foren alguns dels moments més brillants de la llarga estada dels monarques a la ciutat. A Barcelona la situació havia millorat considerablement d'ençà de la pau amb Anglaterra (1801, ratificada a Amiens el 1802), que permetia l'arribada de vaixells d'Amèrica al port barceloní, i aquest fou el context de les nombroses obres públiques i l'abundor de les diversions ofertes amb motiu de la visita reial, en la qual, d'altra banda, Carles IV no escatimà els ascensos, premis i donatius. Els gremis, la indústria catalana i diverses institucions barcelonines organitzaren una exposició dels productes industrials catalans amb la que intentaven obtenir mesures proteccionistes, en oposició a la política practicada per Godoy, també present a les cerimònies.

Ja no seria fins l'any 1822 quan començaren a sovintejar un seguit d'exposicions industrials amb una certa regularitat en les convocatòries, com ho foren les organitzades en els anys 1825, 1826 i 1829. L'any 1826 es produí una reacció per part del govern central de Madrid que, ja sigui per rivalitat amb aquestes iniciatives catalanes o senzillament en veure les possibilitats de fer-ne una a la capital, projectà una exposició d'àmbit nacional. El promotor de la

idea fou del ministre d'Hisenda de Ferran VII, Luis López Ballesteros. L'any 1827, doncs, va veure per primera vegada una exposició nacional espanyola dedicada als productes industrials. Aquesta exposició se celebrà sota la direcció del Conservatorio de Artes y Oficios de Madrid i s'anomenà «Exposición Pública de los productos de la Industria Española». El mateix rei reconegué que faltaven pocs dies per la inauguració i les sales d'exposició encara estaven buides, quan arribaren de forma massiva els industrials catalans que les ompliren gairebé totes. Aquell mateix any, amb data de 5 de setembre, es publicà un reial decret que regulava aquest tipus d'exposicions i en plantejava la celebració triennial. La realitat fou que se'n celebraren els anys 1828 (rèplica de la de l'any anterior) i posteriorment en els anys 1831 i 1841. La participació catalana en aquests certàmens de caràcter nacional fou la més nombrosa i la que aconseguí de manera aclaparadora el major nombre de guardons.

Les exposicions de 1827, 1828 i 1831 foren realitzades durant el regnat de Ferran VII. La de 1841, un cop acabada la primera i llarga guerra carlina, es féu sota el d'Isabel II. El 12 de juliol de 1841, el general Espartero decretà «que el 19 de noviembre próximo se abra exposición pública en esta Corte de los productos de la industria española, debiendo observarse para ello lo prevenido en la instrucción de 3 de marzo de 1831, que he tenido a bien restablecer con las modificaciones que la legislación actual establece; cuyas exposiciones deberán repetirse de tres en tres años en el día señalado». A continuació hi havia enumerades una sèrie d'instruccions, la primera de les quals era el canvi de la data d'inauguració, des de la festivitat de sant Ferran, el dia 30 de maig, en honor a l'anterior rei, i la feia coincidir amb la festivitat de santa Isabel. La durada de les exposicions nacionals era, aproximadament, d'un mes.

Les exposicions nacionals continuaren amb la de 1845, que tingué poques variacions respecte de les anteriors. En canvi, la de 1850 ja presenta un seguit d'innovacions, entre elles la de dividir els productes exposats en diverses seccions. També s'incorporà el caràcter científic i d'investigació que ja acompanyaria aquests esdeveniments en les següents convocatòries, tant les d'àmbit nacional com les provincials.

A partir de 1850, aparegueren les primeres exposicions universals: el 1851 a Londres i el 1855 a París. Aquest fet canvià el posicionament dels successius governs d'Espanya, que es dedicaren més a participar en aquests mostres internacionals i abandonaren, de moment, qualsevol altra iniciativa d'àmbit nacional.

No seria fins l'any 1871 que es celebraria de nou una exposició nacional, que es denominà «La Exposición del Fomento de las Artes». Presentà menys seccions, menys qualitat i menys participació que la de 1850.

El 1872, amb el rei Amadeu I ocupant el tron d'Espanya, es va dictar un reial decret en el que s'aprovava la «Exposición Española de la Industria y de las Artes, a celebrar en mayo de 1875». Però aquesta mostra, a la que es donà el caràcter de "general" perquè no es va creure convenient donar-li el d'"universal", no es realitzà mai. Amb tot, el 1883 s'aconseguí inaugurar-ne una de caràcter nacional, que s'anomenà «Exposición Minera del Retiro».

La vocació catalana envers les mostres i exposicions regionals no s'aturà i se'n celebraren els anys 1844, 1848-1852, 1860, 1871, 1875 i 1877.

L'exposició de 1844 comptà amb presència de la reina Isabel II i la seva mare Maria Cristina de Borbó i Dues-Sicílies, i quedà recollida en un llibre. Fou una exposició de productes industrials, dits espanyols però exclusivament catalans, organitzats en diversos sectors: maquinària, tèxtil, ebenisteria, metallisteria, pintures industrials, etc. S'hi exhibiren també màquines de vapor i maquinària agrícola. Hi participaren uns 600 industrials, amb un destacat protagonisme de l'Institut Industrial de Catalunya.

Podríem afirmar que els principals motors d'aquests esdeveniments fins a la meitat de segle foren l'esperit catalanista i el proteccionisme. Després, el mateix caràcter emprenedor i de superació, unit a l'associacionisme científic, empresarial i artístic de la burgesia catalana, va dur de nou a exhibir la producció regional.

Seguint amb les exposicions catalanes, la de 1860 fou inaugurada també per Isabel II. La reina i el seu marit, el rei consort Francesc d'Assís, vingueren de visita a la ciutat comtal i foren obsequiats amb tot un seguit d'actes. La indústria catalana improvisà una exposició de productes fabrils i de maquinària, a més d'una mostra artística, que volia representar el desenvolupament del Principat. Amb la intervenció notòria de l'Institut Industrial de Catalunya, la mostra s'estructurava en quatre seccions i el nombre d'expositors que hi participaren s'apropà als cinc-cents. La secció I, de primeres matèries per a la indústria i la metallúrgia, estava subdividida en 8 classes, segons el tipus d'indústria. La secció II estava dedicada als productes químics i anàlegs, subdividida en 5 classes. La secció III era de teixits, filats i estampats de tota mena, subdividida en 8 classes. Finalment, la secció IV, d'Arts i oficis, mobles i decoració, estava subdividida en 6 classes. També s'habilità un gabinet per als reis, amb tocador i avant-tocador, amb una decoració sumptuosa i de gran encert artístic que agradà moltíssim als hostes reials.

L'Institut Agrícola Català de Sant Isidre els dedicà la jornada de la festivitat de la Mare de Déu de la Mercè, patrona de la ciutat. Entre altres regals, s'obsequià el príncep d'Astúries, Alfons, més endavant rei d'Espanya però aleshores un infant que encara no tenia els tres anys, amb un vestit típic de pagès català, amb barretina inclosa. L'endemà, els reis visitaren Montserrat i el príncep lluí el vestit típic que li havien regalat.

Per bé que tot plegat tingué un caràcter festiu, en els discursos i en l'ambient de l'exposició era present el desig de continuar amb les lleis proteccionistes dels productes del Principat i de tot Espanya per a demanar aranzels que penalitzessin les importacions de productes forans.

El Sexenni Democràtic implicà un nou impuls a aquest tipus de projecte, amb una Exposició Permanent, al passatge del Rellotge, inaugurada el 8 d'agost de 1869. Poc després s'anunciava que «la Exposición Permanente, situada en el pasaje del Reloj, ha mejorado en tercio y quinto con la adquisición de un local contiguo que comunica con la calle Escudillers».

El mes d'octubre de 1862 es col·locà la primera pedra de l'edifici de la nova Universitat Literària a la Gran Via, projectat per Elies Rogent en terrenys procedents del glaciç de les muralles enderrocades. Nou anys després, el 1871, el nou edifici estava ja molt avançat i s'hi ubicà una Exposició Catalana, inaugurada amb gran solemnitat pel rei Amadeu I i en la que tingué un paper rellevant la Societat Barcelonesa dels Amics del País.

Alfons XII va inaugurar una altra Exposició catalana el 4 de març de 1877 realitzada, com l'anterior, en l'espai de la Universitat de Barcelona. El nombre d'expositors va arribar en aquest cas a 857. En la Comissió Directiva de l'Exposició hi trobem el governador civil de la Província, el rector de la Universitat de Barcelona, l'arquitecte Elies Rogent, Josep Ferrer i Soler, el marquès de Palmerola, Antoni Serret, Agustí Urgellès de Tovar, Francesc Vila i Lletjós, Josep de Martí, etcètera, essent-ne el secretari Francesc Xavier Orellana.

Aquestes dues exposicions estigueren fortament impulsades pel Foment de la Producció Nacional i també, l'última, pel Foment de la Producció Espanyola, essent Pere Bosch i Labrús –president d'aquesta– un dels homes més significats.

López Fabra i la Unió de Corporacions, 1875-1883

La Unión de Corporaciones Científicas, Literarias y Económicas fou l'agrupació d'un gran nombre d'entitats i associacions barcelonines que cercaven potenciar les ciències, la indústria, el comerç i les arts a Catalunya per mitjà de l'acció conjunta i alhora exercir de grup de pressió política per a la defensa dels interessos del Principat en les diferents institucions polítiques de l'Estat, principalment en el Congrés de diputats i el Senat, més enllà de l'afiliació política dels diputats i senadors catalans, fins i tot dels que tenien responsabilitats de govern. L'entitat global actuà durant el regnat d'Alfons XII i finí poc després de la seva mort per acabar convergint en la que fou la primera Cambra de Comerç d'Espanya.

L'any 1875, quan l'Ateneu Barcelonès (fusió de l'Ateneu Català i el Casino Mercantil Barcelonès l'any 1872) iniciava el seu quart curs acadèmic, proposà a Francesc López Fabra com a president de l'entitat, càrrec que aquest acceptà. En la seva presa de possessió, pronuncià un discurs que resultà un cop de timó en la vida d'aquesta solvent institució, ja que féu dues propostes innovadores i agosarades. En primer lloc, posà en qüestió el fet que l'entitat tingués uns fons de reserva d'uns 40.000 rals anuals i que s'aplicava com a tal, sense més ús, en la comptabilitat. Considerà que aquesta xifra era excessiva per a una entitat cultural com la que anava a presidir i que creia oportú destinar una bona quantitat d'aquestes reserves a potenciar la biblioteca, com feien les biblioteques populars d'Anglaterra, sobre les que mostrà un ampli estudi.³⁹ La proposta, acceptada per l'assemblea de socis, es posà en pràctica de manera immediata en el mateix curs de l'any 1875 i fou continuada en els successius, i ha estat així que la biblioteca de l'Ateneu ha esdevingut una secció de gran valor bibliogràfic fins ara mateix.

La segona proposta de López Fabra fou la necessitat d'unir els esforços de les entitats de Barcelona perquè proposessin i tractessin temes comuns i fixessin objectius en forma conjunta i coordinada destinats al benefici de la ciutat i de Catalunya. Ho concretà amb l'exemple donat per dues institucions barcelonines que ell coneixia molt bé, ja que n'era soci: l'Ateneu Barcelonès i el Foment de la Producció Nacional.⁴⁰ La idea obtindria el seu fruit al cap d'un any, quan Manuel Duran i Bas arribà per segona vegada a la presidència de l'Ateneu.

39. *ACTA de la sesión pública celebrada en el Salón de Cátedras del Ateneo Barcelonés el 29 de noviembre de 1875*, Barcelona, Narciso Ramírez, 1876, pàg. 30-35.

40. *ACTA de la sesión pública...*, pàg. 36.

Duran no només seguí la pauta assenyalada pel seu predecessor, sinó que li donà una projecció més àmplia i n'aconseguí la concreció.

Després de llargues però fructíferes converses i acords entre associacions i corporacions entre les de més prestigi de la ciutat, aconseguí que moltes d'elles estiguessin d'acord a unir-se per aconseguir més eficàcia en la seva gestió, afavorir un coneixement més fluid entre elles i passar a l'acció per assolir millores per a la societat barcelonina i catalana tot convertint-se a la vegada en un òrgan de pressió política davant les més altes institucions del país. El resultat fou la creació l'any 1877 de la Unión de Corporaciones Científicas, Literarias y Económicas.⁴¹

El mes de maig d'aquell mateix any 1877, la Unió de Corporacions elaborà les bases i el reglament de funcionament intern –publicats en un document a l'any següent– amb un primer i inequívoc objectiu:

El objeto de la unión es la mutua cooperación de las Corporaciones científicas, literarias y económicas de esta ciudad para cuanto tienda al desenvolvimiento de la vida intelectual y moral del país y para la protección y fomento de sus intereses materiales.⁴²

En origen la constituïren 29 entitats barcelonines, un nombre que podem qualificar com a important. Amb el temps, s'hi sumarien d'altres. Per tal d'evidenciar el seu arrelament en el teixit social barceloní, relacionem aquestes entitats que integraren la primitiva Unió:

Nom de l'Entitat o associació	Data de fundació
Reial Acadèmia de Bones Lletres	27-I-1752
Reial Acadèmia de Ciències Naturals i Arts	14-X-1770
Acadèmia de Jurisprudència i Legislació	12-VII-1842
Societat Barcelonesa d'Amics de la Instrucció	15-IX-1844
Associació de Socors i Protecció a la classe obrera i jornalera	17-X-1847
Institut Industrial	9-III-1848
Col·legi de Farmacèutics	3-IX-1857
Consistori dels Jocs Florals	1859
Ateneu Barcelonès	22-V-1860
Associació d'Enginyers Industrials	2-VI-1863
Foment de la Producció Nacional	1-I-1869
Fundació Savigny	9-VII-1869
Centre de Mestres d'Obres de Catalunya	1870
Acadèmia Científico-Mercantil	12-I-1871
Acadèmia de Dret	1871
Cercle Hispà Ultramarí	13-XII-1871
Corporació Taquigràfica del sistema Garriga	1-I-1872
Societat Mèdica Barcelonesa «El Laboratori»	1-I-1872
Associació de Propietaris	23-III-1872
Acadèmia de Taquigrafia	29-VII-1872
Cercle de la Unió Mercantil	24-V-1873
Associació d'Arquitectes	19-II-1874
Acadèmia mèdicofarmacèutica de Barcelona	18-I-1875
Associació de Naviliers i Consignataris	13-III-1876

41. *ACTA de la sessió pública celebrada en el Salón de Cátedras del Ateneu Barcelonés el 3 de diciembre de 1877*, Barcelona, Narciso Ramírez, 1877, pàg. 35-36.

42. *Bases y Reglamento para la Unión de las Corporaciones Científicas, Literarias y Económicas de Barcelona*, Barcelona, Jaime Jepús, 1878, pàg. 3.

Nom de l'Entitat o associació	Data de fundació
Acadèmia de Dret Administratiu	23-III-1876
Foment de la Producció Espanyola	11-VII-187
Unió Barcelonesa de las clases productores	27-X-1876
Associació catalanista d'excursions científiques	26-XI-1876
Acadèmia de Ciències Mèdiques de Catalunya	25-III-1877

Les associacions i corporacions que s'incorporaren a la Unió amb posterioritat foren les següents, indicant entre parèntesi l'any de la formalització d'aquesta incorporació: Associació Artística Geològica Barcelonesa (1878), Sindicat General (1881), Cercle de la Joventut Mercantil de Barcelona (1882), Centre d'Aquarellistes (1882), Associació General per a la Reforma Penitenciària a Espanya (1883), Centre Agrònom Català (1883) i Col·legi de Corredors Intèrprets Reials de Navili (1883). Amb elles el nombre de corporacions ascendí a 36, la qual cosa indica un èxit sense precedents.

Com hem dit abans, la vida de la Unió fou gairebé paral·lela a la del regnat d'Alfons XII, ja que a l'any següent de la seva mort es reconvertí en la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Barcelona, que tingué en Manuel Girona i Agrañel el seu primer president.

En el moment de la creació d'aquesta darrera institució, i com a avaluació del paper que havia jugat la Unió des de 1877 fins 1886 en la seva vessant econòmica, en un diari de Madrid s'hi podia llegir un article que acabava amb aquest comentari:

Creemos que el Gobierno atenderá la petición que Barcelona hace, tanto más cuanto que en aquella capital tal aspiración es, además de legítima, antiguo deseo, y por las prácticas actuales fácil de realizar, pues existe hace años la Unión de corporaciones de aquella capital, que en momentos solemnes ha logrado aunar todos los esfuerzos y voluntades para la enérgica defensa de los intereses económicos. Pero esa unión, más teórica que práctica, pues sólo es eficaz en momentos dados, no basta para realizar la constante aspiración de los centros económicos barceloneses, que con justicia se lamentan de verse con harta frecuencia desatendidos por los Gobiernos, resultando inútiles sus frecuentes reclamaciones.⁴³

El 21 de març de 1877 la Unió aconseguí que el Govern Civil fes una convocatòria de reunió de les corporacions, associacions i entitats locals de Barcelona per tal de discutir la conveniència o no de bastir un edifici per a la realització d'exposicions permanents i extraordinàries de ciència, arts, agricultura i indústria. D'aquesta magna i participativa reunió no s'obtingué res en concret. Amb tot, era ben palesa

43. *Archivo diplomático y consular de España*, 28-II-1886. L'exposició adreçada al ministre de Foment per a la creació de la Cambra de Comerç de Barcelona la signaren l'Associació de Naviliers i Consignataris, el Gremi de Comerciants, el Col·legi de Corredors Reials de Comerç, el Cercle de la Unió Mercantil, l'Associació de la Marina Mercant i el Cercle Ultramarí de Barcelona. Tot i ser els primers peticionaris i els que fixaven un reglament comú per a totes les localitats que sol·licitessin una Cambra de Comerç, fou la vila de Bilbao, el maig de 1886, qui obtingué la primera autorització. Sota la presidència del governador de Barcelona, senyor Cayo López, hi havia personatges prou coneguts i de prestigi de la societat barcelonina: Evarist Arnús, Josep Ferrer i Vidal, Claudi López Bru, Manuel Girona, Domingo Sert, Frederic Nicolau, Pere Bosch i Labrús, Josep Pujol i Fernández, etc. Molts d'ells estarien en les comissions i directives de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888.

la inquietud de la classe corporativa, associativa i institucional de la ciutat envers un projecte que els permetés tenir una mostra estable i permanent on la ciència, l'art, la indústria i l'agricultura de Catalunya poguessin mostrar els seus avenços i que substituís el seguit d'exposicions que es feien amb certa regularitat d'aquestes matèries. Unes exposicions, però, que, como hem vist, amb freqüència eren motivades per la vinguda dels monarques a la ciutat i eren improvisades, la qual cosa no exclouia que mantinguessin una dignitat pròpia.

El 1880, l'Ajuntament de Barcelona, aleshores presidit per l'alcalde conservador Enric de Duran i de Duran, proposà que, amb motiu de les festes de la Mare de Déu de la Mercè, patrona de la ciutat, i amb una periodicitat quadriennal, es realitzessin uns actes de magnificència extraordinària que convidessin els ciutadans de Catalunya, de la resta d'Espanya i de l'estranger a acudir a Barcelona. La primera d'aquestes celebracions es proposava per l'any 1882. Barcelona, previ l'oferiment de les seves autoritats, es presentaria a Espanya i al món sencer amb el luxe habitual en les grans ciutats d'Europa. Es pretenia fer un gran esdeveniment amb la finalitat d'atraure el major nombre de visitants i així honrar dignament la patrona de Barcelona.⁴⁴

L'any 1881 Francesc de Paula Rius i Tauler arribà a l'alcaldia de Barcelona amb caràcter accidental. Va prendre com a seva la proposta feta l'any anterior i desenvolupà la idea de realitzar una Exposició Universal de Inventos, per a la qual comptava amb la comissió d'exposicions de la Societat Econòmica Barcelonesa dels Amics del País.

Aleshores començà un agre debat entre diversos diaris, ja que aquesta notícia va ser publicada a *El Diluvio*, un periòdic local de caire republicà⁴⁵, que es feia ressò d'una idea que, segons deia, venia publicada per *El correo de París*, la qual cosa va motivar que de manera gairebé immediata un altre periòdic barceloní, *La Ilustración Hispano-americana*, assenyalés que la idea de fer una exposició universal havia estat una iniciativa seva i no del diari parisenc que esmentava *El Diluvio*.⁴⁶ Malgrat les bones intencions i entusiasme que la corporació local havia mostrat els anys 1880 i 1881, no es portà a terme cap mena d'exposició.

Aquest fet fou llargament comentat per *La Ilustración Hispano-americana*, el setmanari que proposà i divulgà la primera notícia d'una exposició de caràcter universal, considerat aquest terme com a mostra de tots els productes científics, artístics, industrials i agrícoles de producció nacional o regional. Es lamentava que, a banda d'altres projectes que s'havien planificat i que no es portaren a terme, l'Ajuntament s'havia oblidat del projecte d'una exposició universal.⁴⁷

El lloc on s'havia previst que es realitzés la primera d'aquestes exposicions universals era el mercat de Sant Antoni, que en aquells moments estava essent bastit per l'empresa barcelonina *La Maquinista Terrestre i Marítima* i que encara no estava acabat.

44. *La Ilustración Hispano-americana*, 4-IX-1880, pàg. 1-2 (365-366). Aquesta, al sumar-s'hi, proposava la celebració d'una exposició de caràcter nacional, o si més no, catalana.

45. *El Diluvio*, 2-X-1881, pàg. 8.084; i 4-X-1881, pàg. 8.108-8.109.

46. *La Ilustración Hispano-americana*, 23-X-1881, pàg. 3-4 (426-427).

47. *La Ilustración Hispano-americana*, 20-XI-1881, pàg. 3.

Corria l'any 1883 quan la Unió de Corporacions féu una nova consulta dirigint un qüestionari a les corporacions, associacions i institucions barcelonines. Aquesta consulta es féu durant els mesos d'abril a octubre i les preguntes eren les següents:

¿Es conveniente la celebración de una exposición general de todas las ramas de la actividad humana? ¿Con qué materiales públicos y privados podría contarse? ¿Sería mejor edificar un local nuevo o utilizar uno público, como por ejemplo los antiguos cuarteles de la Ciudadela? ¿Qué época sería la más oportuna para hacer una exposición de estas características?

Aquesta àmplia i específica consulta formulada en quatre qüestions, cadascuna d'elles amb una significació molt concreta, recollí les respostes de la majoria de corporacions.

El 24 de novembre de 1883, per exemple, el Foment de la Producció Espanyola respongué, respecte a la primera qüestió, que la idea era molt plausible. Respecte a la segona, aventurava que, arribat el cas, es podria comptar amb «el Municipio, la Provincia y las Corporaciones, así como los más poderosos industriales, entidades todas que persiguen los fines de progreso y civilización». Pel que fa a la tercera pregunta, la complexitat creia que «con el local de la Ciudadela actual no puede contarse si la Unión piensa utilizarlo en bien con el indicado objeto, puesto que la construcción de los nuevos cuarteles está todavía muy atrasada. No espera tampoco el Fomento que se halle, si se desea celebrar en una época próxima la Exposición, un local ya construido. Y en la necesidad de levantarlo *ad hoc*, opina la Junta que sería conveniente que nombrara la Unión una Comisión que entrara en negociaciones con algunos importantes capitalistas para alcanzar aquel resultado». A la darrera pregunta, es responia que l'Exposició podria estar oberta des de primer de setembre fins a final d'any.⁴⁸

La consulta, per bé que no aconseguí concretar un projecte, sembla que aportà un model definit pel que fa a l'espai on desenvolupar-lo (i també a l'hora de donar un ús als antics edificis encara en propietat dels estaments militars) i sembrà en algunes persones una inquietud suficient com perquè des d'aquell moment sorgissin dos projectes d'exposició de la màxima importància i que acabarien fent-se realitat un any després: una proposta d'Exposició Nacional Permanent a Madrid i l'Exposició Universal de Barcelona de 1888.

48. Resposta extreta del llibre *Copiador de correspondencia* del Foment de la Producció Espanyola, de 1883, pàg. 21-22, *ABFT* (Arxiu de la Biblioteca de Foment del Treball).

EUGENIO R. SERRANO CASANOVA

Retrat publicat a *La Ilustración Cantábrica*. Órgano oficial del Centro de Asturianos en Madrid, IV, núm. V (18-II-1882)

Serrano de Casanova i les exposicions a l'estranger

El dia 20 de novembre de 1875, Francesc López Fabra fou nomenat comissari regi per a l'Exposició Universal de Filadèlfia que s'havia d'inaugurar el 10 de maig de 1876.⁴⁹ Des del primer moment López Fabra pensà en Serrano: era la persona ideal per a exercir de secretari seu, els seus estudis mercantils i el coneixement d'idiomes el feien el candidat ideal. La llista que presentà López Fabra era de càrrecs, però anònima. El sou que va percebre Serrano com a secretari va ser de 2.500 pessetes mensuals, la qual cosa era una quantitat important. L'1 de desembre salpaven de Barcelona fins a Liverpool, i d'allà a Nova York, on arribarien l'1 de gener de 1876.⁵⁰

Als Estats Units es trobaren amb una opinió molt desfavorable sobre Espanya, i la primera empresa fou informar de la situació econòmica i empresarial del país; la tasca serví perquè els periodistes nord-americans canviessin d'opinió i presentessin el pavelló espanyol amb simpatia.⁵¹ Alhora, s'inicià una feixuga tasca de recepció i classificació dels materials i s'hagué d'elaborar un catàleg que s'edità a la mateixa Filadèlfia.⁵²

Foren sis mesos de treball intens que donaren a Serrano una formació de primera mà que li serviria de molt en el futur. A Filadèlfia es passà dels 1.792 expositors que hi havia hagut a Viena fins als 4.129.

En tornar de Filadèlfia, Serrano s'instal·là a París i, amb els diners guanyats a l'Exposició americana, més uns estalvis que ja tenia, llogà un pis i un local al carrer de La Fontaine núm. 42, on instal·là el despatx i la impremta per un periòdic nou: la *Gazette des touristes-moniteur des clubs alpins*.⁵³ El primer número aparegué el 4 d'agost de 1877 i l'últim, el 582, sortí l'1 de juliol de 1888.⁵⁴ A partir del número 24 aparegué amb el nom de *Gazette des Touristes*, orientat a balnearis, estacions termals i aigües mineromedicinales. A més de França (als quioscos i a totes les estacions de ferrocarril), es distribuïa a molts

49. *Gaceta de Madrid*, 303 (30-X-1875), pàg. 273.

50. LÓPEZ FABRA, *Memoria Administrativa...*, pàg. 6.

51. LÓPEZ FABRA, *Memoria Administrativa...*, pàg. 6.

52. LÓPEZ FABRA, *Memoria Administrativa...*, pàg. 21-23.

53. *Gazette des touristes-moniteur des clubs alpins*, 23 (30-XII-1877).

54. *Bibliothèque Nationale de France, SBADG* (Service des Bibliothèques, des Archives et de la Documentation Générale), París.

altres països, entre els quals Anglaterra (Londres, 13 Furnival's in EC.), Bèlgica (Brussel·les), Suïssa (Ginebra, Llibreria Vedel), Itàlia (Roma, 1 i 2 de la plaça d'Espanya) i Espanya (Madrid, carrer de la Montera, núm. 51).

Aquest periòdic fou una finestra d'Espanya a l'estranger, ja que sovint hi sortien personatges i notícies del país: Cánovas del Castillo, Sagasta, el general Comerma, Jacint Verdaguer, el ministre de Foment Alejandro Pidal y Mon, el director general de Beneficència i Sanitat Ezequiel Ordóñez, el rei Alfons XII, l'hispanista alemany Johannes Fastenrath, etc.⁵⁵

També s'hi trobaven molts anunciants de productes i serveis espanyols. En un sol número hi apareixen:⁵⁶

Almanac de Medicina y Farmàcia. Pablo Álvarez Delgado. C. 1886.

Hotels a España: Hotel de las 4 Naciones, Hotel de Oriente i Hotel Falcón (Barcelona); Gran Hotel de la Paz, Gran Hotel de Oriente i Gran Hotel Carmen (Madrid); Hotel Imperial (Sevilla); Hotel Europeo (San Ildefonso-La Granja); Fonda de la Alameda (Granada); Hotel de Europa (A Coruña); Fonda Ecurra (Sant Sebastià); Hotel de Francia (Vitòria).

El restaurant barceloní de cuina francesa Martins.

Establiments termals i d'aigües mineromedicinales: Santa Águeda (Mondragón); Uberuaga de Ubilla i Elorrio (Biscaia); Panticosa, Gran Hotel Franco-Español (Osca); La Maravilla (Loeches); Termas de Cataluña i Tras-Correes (Barcelona); Aramayona (Àlaba); Establecimiento Balneario (Tortosa).

Aigües mineromedicinales: Zaldívar (Biscaia); Rubinat, Madirolas (Manlleu); Marmolejo (Jaen).

La Companyia Transatlàntica d'Antonio López (marquès de Comillas) de viatges a les Antilles i a Filipines.

L'aigua de Zaldívar⁵⁷ tenia anunciada la seva representació per a França en el domicili de la redacció del periòdic, per la qual cosa suposem que Serrano tenia representacions de productes espanyols per al territori francès. La Font de Madirolas i després el balneari del mateix propietari, Ramon Madirolas i Codina, anomenat Hostatgeria-Balneari Madirolas, foren objecte d'un reportatge a la *Gazette des touristes*, on es publicaren les anàlisis de les seves aigües, propietats i aplicacions.⁵⁸

El millor del pavelló espanyol a l'Exposició de 1878 a París fou el mateix pavelló, inspirat en l'Alhambra de Granada i a l'alçada dels que presentaven les grans nacions europees. El contingut ja era una altra cosa: es rebutjaren més de cinc-cents quadres i de Catalunya solament exposaren Romà Ribera, Modest

55. *AHCB* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), Epistolari de Johannes Fastenrath, ref. JF 1800, Carta de Rufino Serrano com a director de *Gazette des touristes*, escrita en francès, 21 de maig de 1881.

56. *Gazette des touristes et des étrangers*, 456 (25-X-1885). R. Serrano figura com a "Directeur".

57. *Gazette des touristes et des étrangers*, 456 (25-X-1885).

58. Joan MADIROLAS BERTRANA, «Ramón Madirolas i Codina», *El Faro de Puig-Agut*, 22, pàg. 20. Ramón Madirolas va construir una ermita en el Puig-Agut, dedicada al Sagrat Cor de Jesús. També edità una revista: el *Puig-Agut*.

Urgell i Joaquim Vayreda.⁵⁹ Pel que fa a aquest darrer, els bons oficis de Rufino Serrano i la qualitat de la seva obra aconseguiren que estigués entre els escollits, amb el quadre *L'hivern*.

Va ser en aquesta Exposició que Serrano conegué Andreu Avel·lí Comerma, un català de naixement (Valls, Tarragona) que exercí la seva carrera a Ferrol i que es considerava gallec d'adopció. Resultat d'aquesta trobada fou que Comerma ocupés la primera plana del periòdic de Serrano, on hi va escriure una memòria de l'Exposició.

Pels mèrits aconseguits en aquesta Exposició de París de 1878, Rufino rebé el títol de cavaller de la Reial Ordre d'Isabel la Catòlica l'any 1881.⁶⁰ Se li donà juntament amb altres col·laboradors francesos i figurà amb el nom d'Eugène R. Serrano Casanova. En aquells moments ja exercia de marxant i representava diversos pintors, entre els quals hi havia els germans Marià i Joaquim Vayreda.⁶¹

L'any 1880, Serrano proposà al govern alemany la celebració d'una Exposició monogràfica a Frankfurt basada en la Balneoteràpia i les aigües minerals, que incloïa l'estudi i qualificació de les aigües procedents de tota Europa que es presentessin al certamen. La seva proposta fou acceptada i acordada. Es celebrà en el decurs de l'any 1881 i aconseguí un gran èxit de participació. La prova la tenim en el fet de què havent programat una durada d'un mes, s'allargà durant cinc mesos, essent molt nombrosa la quantitat de metges especialistes que van analitzar les aigües presentades a l'Exposició, determinant la composició química i establint el seu ús segons les propietats de cadascuna d'elles. També hi participaren la major part de les estacions termals i balnearis d'Europa. Igualment fou un èxit en la vessant comercial ja que es formalitzaren gran quantitat de transaccions mercantils, contractes d'importació-exportació, establiment de negocis turístics i les seves corresponents rutes de viatges. Hi acudí força quantitat de públic, tot i el modest plantejament pel que feia a edificacions i locals dels diversos països participants.

Tot i la poca participació espanyola, s'obtingueren bons resultats:

Medalla de honor:

La dirección general de Beneficencia y Sanidad por el *plano demográfico* que exhibió de todas las aguas minerales de nuestro rico suelo. La Sociedad de Hidrología médico-española por el *Anuario* de las mismas aguas, excelente obra de estudio y consulta con que no cuenta ningún otro país, pues los extranjeros sólo presentaron monografías regionales.

Medalla de oro:

Panticosa - Archena - Loeches "La Margarita" - Urberoaga de Ubilla - Zaldívar y Rubinat.

59. Josep IXART, *La descoberta de la gran ciutat*. París, 1878, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1995.

60. AHMAE (Archivo Histórico del Ministerio de Asuntos Exteriores), Archivo General, Cancillería, Orden de Isabel la Católica. Nom: Eugène Rufino Serrano Casanova. Data del decret: 12-I-1881. Grau: Comendador. Sig. C-272, exp. 001, ant. sig. IV I 3.

61. AFVO (Arxiu Familiar Vayreda d'Olot), Lletre "S" de l'epistolari de Joaquim Vayreda. 16 cartes de Serrano dirigides al pintor.

Medalla de plata:

Caldas de Mombuy - San Hilario de Sacalm - Tona - Cestona – “La Maravilla” en Loeches. Además alcanzaron igual premio por su relación con el embotellado de las aguas: La fábrica de tapones de corcho de don José Batel, la de Vinyas, Huygen y compañía, ambas situadas en Sant Feliu de Guíxols, provincia de Gerona.

De bronce:

Ontaneda - Sobron y Soportella - Alcarrás - Segales de Tona - La Garriga, y el establecimiento balneario de San Felipe Neri, en Madrid.

I comentava l'informant P. Galván y Murillo:

Gran honra adquirió el señor Serrano Casanova, no solamente en España, por la que tantos esfuerzos hizo para dejar en buen lugar nuestro pabellón, sino en las potencias extranjerias, donde ya su nombre y méritos le son reconocidos. Cuando las inundaciones de Murcia (1879) formó parte del comité de prensa como director de un periódico francés, mereciendo del Ayuntamiento de aquella ciudad, en sesión plena, un voto de gracias, y del Gobierno de España el nombramiento como comendador de la Orden de Carlos III.⁶²

Sabem que Eugenio R. Serrano era un perfecte coneixedor d'aquesta temàtica, no en va havia estudiat la majoria de fonts espanyoles i europees i en coneixia la seva aplicació per a cada malaltia. El seu diari parisenc, *La gazette des touristes*, tenia com a objectiu principal la divulgació d'aquests establiments que s'hi anunciaven i era ple de notícies al respecte: obertura de noves estacions termals, notícies de balnearis, incorporació dels nous avenços i altres notícies sobre fets i personatges que freqüentaven aquests establiments.

Serrano era un home metòdic, organitzat i expert comptable i administrador, que va anar recollint els seus apunts del més significatiu de cada mostra, dels expositors, dels materials, dels transports i ubicació del materials exposats, de la conformació dels jurats qualificadors, dels visitants, i del món de la diplomàcia, donat que a les exposicions hi acudien des de reis i prínceps fins a ministres, ambaixadors, cònsols i personal adjunt a cadascun d'ells. La premsa especialitzada informava puntualment d'aquests esdeveniments. Altrament importants eren els congressos i activitats científiques, artístiques i lúdiques al voltant de les exposicions. I cada cop més s'incorporà l'element purament comercial i l'establiment de convenis mercantils, en detriment del purament científic i divulgador dels avenços tecnològics, que era l'objectiu inicial de les exposicions que naixeren justament a la meitat del segle XIX. Els comissaris delegats dels governs eren sovint els mateixos d'una exposició a l'altra, i per tant es coneixien i intercanviaven les oportunes informacions entre ells, donant-se suport mutu en moltes ocasions. Podem deduir, doncs, que aquesta iniciativa triomfant de Frankfurt li donà la suficient confiança per assumir reptes de més envergadura mirant cap a un futur no massa llunyà.

62. *La Ilustración Cantábrica (Órgano Oficial del Centro de Asturianos en Madrid)*, 18-II-1882, pàg. 1 i 56-57.

La Ilustración Española y Americana reproduí un article del diari independent *Bordeaux-Exposition* sobre els detalls de l'Exposició Internacional de Bordeus de 1882 i sobre la destacada actuació en ella del representant espanyol, Eugenio Serrano:⁶³

Únicamente dos países vecinos fueron llamados a tomar parte en nuestra Exposición; España y Portugal, con sus colonias respectivas. Ambas naciones han respondido al llamamiento de la Sociedad Filomática. España, sobre todo, merece una mención especial, por los expositores que nos ha enviado y por la manera grandiosa con que ha exhibido las riquezas de su industria y los productos de su generosa tierra.

Más de mil negociantes o industriales españoles han tomado puesto entre nosotros; démosles la bienvenida, ya que no podamos señalarles a todos a la atención de los visitantes. [...] Los aceites de este país han logrado cautivar la atención de los negociantes al pormayor de nuestra plaza: su limpieza, su finura, han sido muy apreciadas de los inteligentes [...].

I afeigia:

No debemos dar por terminados estos apuntes sin enviar las más sinceras felicitaciones a nuestro colega el señor Serrano Casanova, delegado del gobierno español, por la maravillosa instalación que ha ideado y dirigido en nuestro brillante Palacio de la Industria. Todo, en la sección española, es del gusto más irreprochable.

Per l'Exposició de Bordeus Serrano rebé el títol de Comendador de Número de l'Orde d'Isabel la Catòlica.

Serrano assistí com a comissari regi del govern espanyol a l'Exposició Colonial Internacional d'Amsterdam de 1883. Aconseguí per a Joaquim Vayreda una medalla de plata pel seu quadre *Recança*,⁶⁴ després de lluitar perquè l'obra arribés a temps, fos col·locada en lloc destacat i superés el criteri d'un jurat severíssim en el terreny de les belles arts. Competiren obres de més de 4.000 pintors, i ell formava part també com a jurat del comitè espanyol.

A la mateixa Exposició aconseguí medalla per a una empresa embotelladora d'aigua mineromedicinal de Sant Hilari Sacalm, de la qual Serrano exposà els productes sense coneixement de l'empresa.⁶⁵

També fou nomenat comissari espanyol per l'Exposició Internacional de Niça de 1883-1884,⁶⁶ que era de caràcter menor i s'orientava com a promoció

63. «España en la Exposición de Burdeos», *La Ilustración Española y Americana*, 15-X-1882, pàg. 230.

64. AFVO, Serrano, per carta a Joaquim Vayreda (4 de novembre de 1883) li comunica l'obtenció de la medalla de plata pel seu quadre i que en quinze dies se n'anirà a Niça, portant els quadres de Joaquim i Marià no venuts a Amsterdam.

65. AFVO, Carta de Serrano a Joaquim Vayreda. Segell «Comissariat Royal d'Espagne pour l'Exposition d'Amsterdam» Jury. 14 d'agost de 1883. Comunica la medalla obtinguda per les aigües de Sant Hilari de Sacalm per a què ho transmeti al señor Martorell, gendre de Josep Saleta, propietari de S. Hilari.

66. *La Dinastía*, 8-XII-1883, pàg.4.

turística de la ciutat i s'aprofitava per afrontar canvis urbanístics de certa importància a la capital de la Costa Blava. S'inaugurà el 6 de gener de 1884 i tancà portes el 16 de maig del mateix any. En aquesta zona dels Alps Marítics eren abundants els establiments d'aigües termals i d'hidroteràpia en general. Serrano portà quadres de pintors (com no, dels Vayreda). També hi representà aigües mineromedicinales espanyoles, vins i olis.

El 1884 fou nomenat Cap Honorari d'Administració Civil de primera classe, com a premi per la tasca realitzada en aquesta Exposició Internacional.⁶⁷

A l'Exposició Universal d'Anvers celebrada el 1885 hi assistí com a comissari regi del govern espanyol⁶⁸ i ja com a concessionari de l'Exposició Universal de Barcelona, per la qual cosa aprofità per divulgar el certamen barceloní i per a captar-ne expositors i visitants.

El rei belga li concedí la medalla de Leopold II pels mèrits aconseguits en l'exercici de les seves funcions desenvolupant el pavelló espanyol, que estava molt endarrerit poc abans del començament del certamen. També exercí de jurat espanyol.

A Anvers establí relacions comercials amb Simon Metzels, l'empresari de Trieste constructor de pavellons.

A l'Exposició Internacional de Liverpool de 1886 altre cop en fou el comissari regi espanyol i també durant el període en que era concessionari de l'Exposició de Barcelona. Va dur a terme una tasca semblant a la de l'Exposició d'Anvers. La de Liverpool va ser una Exposició de caràcter internacional per a la navegació, el comerç i la indústria.⁶⁹ A Anglaterra creà un seguit de comissions amb l'objectiu de potenciar la presència d'industrials i empresaris anglesos a l'Exposició de Barcelona, que hi assistiren en un nombre elevat d'expositors.

67. Per Reial decret de 4 de novembre de 1884 se li concediren els honors de Cap d'Administració de primera classe (AHMAE).

68. *La Dinastia*, 7-III-1885, pàg. 23.

69. *La Dinastia*, 15-XI-1885, pàg. 6.

Presentació del projecte d'Exposició Universal per Barcelona

El projecte de realitzar una Exposició Universal a Barcelona no fou producte d'una idea que sorgí de la ment de Serrano d'un dia per l'altre, sinó que suposà un llarg i laboriós procés. Per la correspondència mantinguda amb Joaquim i Marià Vayreda, coneixem que en tots aquests anys de continus viatges amb motiu de les exposicions, sempre feia parades a Barcelona, i amb certa freqüència era invitat a casa del seu amic Francesc Sitjà i Coca, propietari dedicat al transport marítim de mercaderies, situada al passeig de Sant Joan número 19.⁷⁰ No deixa de ser una curiosa coincidència el fet que des d'aquell indret poguéu veure l'ampli espai del parc de la Ciutadella i l'estació de França, que més tard havia de freqüentar tan sovint.

El 10 de setembre de 1883 Serrano escriu una carta al seu cunyat Miguel, casat amb la seva germana Amàlia, per dir-li que li ha enviat 2.000 rals per a les costes del judici que té la seva germana per un afer d'intent de manipulació d'una herència. Seguidament li diu:

Dentro de unos días, te hará una visita un amigo mío, catalán, persona de talento, rica e influyente en este Principado. Es diputado provincial de Barcelona y se llama D. José Gassó. Va a La Coruña a sus negocios, no necesita a nadie para ellos, pero le he encargado te haga na visita, en la calle de San Andrés n° 70, que es donde creo sigues viviendo.

Dicho Sr. no piensa en política como yo, ni creo sepa cuál es la mía. No le hables, pues, nada de política, y encárgalo así a las mugeres, que siempre son habladoras y por consiguiente imprudentes de buena fe. Tampoco le digas que soy pobre, desgraciado, pues, si no, ya no me hablaría: tal es la sociedad en que vivimos. En una palabra: no hay que llorarle al que no ha de enjugar lágrimas. Ahora sí lo que te diré, que cuanto hagas por él de obsequios, es como si lo hicieras por mí. Yo pienso establecerme (en negocios) para el año que viene en Barcelona, y necesito protección de ricos como Gassó; razón por la cual te suplico lo agasages y, si puedes darle una comida, diciéndole que yo te he escrito haber recibido de él obsequios en su casa y que yo le quiero mucho, etc. etc. En fin, política para que él salga de ahí agradecido y vuelva aquí dispuesto en mi favor. Creo que ya me entiendes; nada de llorarle y sí darle a entender que si estoy en el extranjero es porque quiero. Repito, obséquialo como tú sabes hacerlo, y díselo así a

70. AFVO, Carta de Serrano a Joaquim Vayreda, des d'Amsterdam, 30-VIII- 1883.

Mamá, Clarita etc. pero que éstas no digan: pobre Rufino, porque si no, como buen catalán, no me hablará más en la vida. Ya me contarás lo que ha pasado.[...]

Al final de la carta li diu que estarà a Barcelona fins al 23 de setembre i que després se'n va a Amsterdam a l'Exposició Internacional i Colonial. La carta està escrita des de l'Hotel del carrer Tallers núm. 32, pis segon esquerra de Barcelona.

De la carta, se'n desprèn que Serrano en aquestes dates té ja un projecte en marxa, que ell descriu de negocis, que pensa establir-se el 1884 a Barcelona per a desenvolupar-los. Probablement, aquests negocis no són altres que la promoció del seu projecte d'Exposició Universal.

Tenim una dada rellevant, que ens dóna retrospectivament la seva companya Maria Font, relativa al període 1883-1888. Explica que Serrano, quan sortia d'Espanya en els seus innombrables viatges, li demanava que, en la seva absència, tingués molta cura dels dossiers, plànols i memòries de l'Exposició que projectava i que quan arribés l'ocasió causarien una commoció pel contingut que en ells hi constava.⁷¹ La relació i convivència de Maria Font Roca i Eugenio Serrano la tenim contrastada, donat que coincideix el domicili que feia constar ella en les matriculacions a l'Escola Normal de Mestres de Barcelona i el domicili que donava ell en els documents oficials de sol·licituds i altres documents notarials referents a l'Exposició.

En el transcurs de l'any 1884, París anuncià la seva Exposició Universal de 1889.⁷² En aquell precís moment Serrano ja no tingué cap dubte que havia arribat l'hora de presentar i oferir el seu treball. L'any escollit per a celebrar l'Exposició de Barcelona havia de ser el 1887, dos anys abans del que es preveia magne esdeveniment parisenc, que portava per lema el Centenari de la Revolució Francesa. Calia evitar la perillosa proximitat de dates, que perjudicaria l'esdeveniment barceloní, i li calien tres anys per desenvolupar-lo. Segons aquest càlcul estratègic, el moment d'inici dels treballs havia de ser a principis de 1885.

No fou Barcelona el primer lloc escollit per Serrano per anunciar el seu ambiciós projecte. El 1884 el presentà per primera vegada a Vic, abans de sol·licitar el permís i concessió a les autoritats i institucions barcelonines. Jaume Collell, prestigiós escriptor i periodista català, canonge de Vic, ho descriu de la següent manera a la revista *La Veu del Montserrat*:⁷³

Lo recordamos como si fuese ahora mismo: estábamos en la Sala verde (también llamada de los sabios) del Círcol Literari de Vic, y allí, encontrándose de paso el señor Serrano Casanova, antes de lanzar al público la idea de la Exposición Universal, nos la comunicaba con el entusiasmo de un *vidente*, y

71. *Imatges*, 16-VII-1930.

72. *La Dinastia*, 8-XI-1884, pàg. 10. Mr. Antonin Proust, president del comitè encarregat dels treballs preparatoris de l'Exposició Universal de París, nomena els membres de la comissió per a l'estudi d'aquesta.

73. *La Veu del Montserrat*, 51 (22-XII-1888), pàg. 401. Article de Jaume Collell sobre la conferència de Serrano de Casanova en el Círcol Literari de Vic, anunciant una Exposició Universal a Barcelona.

como primera y principal razón para demostrarnos la posibilidad, nos pinta-ba los jardines del Parque y la plaza de Armas de la Ciudadela, y el ancho espacio próximo al mar y el Puente monumental para pasar del *abanico* (así denominaba él al Palacio de la Industria) a la instalación marítima y... En una palabra, todo el sueño de hadas que se ha realizado, y que después de realizado aún parece más un sueño.

Per la descripció que ofereix l'autor de l'article no hi ha dubte que el projecte inicial de Serrano abastava no només una gran part del Parc de la Ciutadella, sinó que a més preveia l'accés a la façana marítima a través d'un pont monumental que enllacés, per darrere del Palau de la Indústria, la ribera de la Mediterrània per a ubicar-hi la Secció Marítima. Per tant, l'Exposició que finalment es desenvolupà el 1888 era molt semblant a la que exposà en la seva primera conferència a Vic.

Segueix el relat de Jaume Collell:

Pero ahora ya todo es otra cosa; la vara mágica del numen de la Exposición ha elevado Barcelona de la modesta categoría de ciudad "menestral", poco arreglada, al rango de una ciudad señora, que, sin perder su tipo comercial, coge el aire de una población de primer orden.

També dóna compte l'articulista que el Parc de la Ciutadella en aquella època, malgrat els continus atractius amb que es dotava, com ara jardins i fonts monumentals, era un lloc poc freqüentat pels ciutadans de Barcelona, degut a que l'entorn estava deteriorat i degradat, amb les restes de fortificacions enderrocades i la presència d'edificis militars que encara s'empraven per a diversos usos. Fou a partir de l'Exposició que es transformà en un dels llocs de preferència dels barcelonins.

Aquest article és el primer d'una sèrie que publicà *La Veu del Montserrat* per desenvolupar-hi un estudi crític dels esdeveniments que es produïren durant el certamen de Barcelona, per elogiar els encerts i denunciar les mancances o els esdeveniments menys afortunats. L'esmentat article posava de manifest que fou Vic la primera ciutat que tingué el privilegi d'escoltar i veure en detall el projecte d'aquesta magna empresa i que, com succeí en moments posteriors i en altres llocs, produí una sensació d'estranyesa i sorpresa, considerant part del públic assistent a l'acte (que era una selecció més aviat culta de la població) l'autor del projecte com un visionari a qui costava de creure. Els articles que seguiren parlaven de les construccions magnífiques que s'hi bastirien i del material exposat, nombre de països i expositors participants, visitants, congressos, festes i actes lúdics, i un seguit de detalls dignes de parar-hi esment.

El fet que Jaume Collell fos un dels creadors del Círcol Literari de Vic i un dels seus principals gestors, ens fa sospitar que el canonge vigatà coneixia Serrano de molt abans. Creiem probable i possible que fos el Seminari de Vic el que acollí Serrano en el seu periple de seminarista, entre els anys 1869 i 1872, en el període d'entreguerres carlines, i que en aquest cas podria haver coincidit amb Jaume Collell en el mateix recinte. No podem oblidar, a més, que Collell, en la seva etapa juvenil, fou un fervorós seguidor del carlisme, i que en aquella època també passaren pel Seminari de Vic Jacint Verdaguer, Torres i Bages i

Ferran Sellarès, la majoria d'ells pertanyents als moviments catalanistes de caire conservador posteriors al període del carlisme.⁷⁴

Serrano, que ja tenia elaborat un croquis complet del seu projecte i tenia redactada una memòria expositiva del seu àmbit, del seu contingut i del seu desenvolupament, pensà en quin podria ser l'interlocutor més apropiat que donés acolliment a la seva idea i emparés el seu projecte; tot pensant, erròniament, que li prendrien de les mans de forma immediata i entusiasta. Malauradament, no fou així i hagué de fer mans i mànigues per trobar qui acollís l'ambiciosa empresa. Amb tot, el seu projecte es veuria retallat i el suport obtingut no assolí l'aportació econòmica i financera que ell probablement esperava. Creiem que entre l'exposició del projecte a Vic i la resolució favorable de l'Ajuntament de Barcelona van passar uns sis mesos.

En les exposicions a les que assistí com a comissari regi o com a delegat espanyol, Serrano havia representat diversos productors i pintors catalans, entre els quals hi havia els germans Vayreda. Ell també sabia que aquests tenien amistat amb Carles Pirozzini i Martí, per la seva condició de crític d'art i per una especial vinculació amb la ciutat d'Olot, ja que arribà a presidir el Centro Artístich d'aquesta vila. Pirozzini visqué una llarga temporada, l'any 1884, a casa de Joaquim Vayreda, a Olot, fugint de l'epidèmia de còlera que assolà la ciutat de Barcelona i que perdurà fins els inicis de 1885. Serrano també coneixia la relació de Carles Pirozzini amb els afers municipals de la ciutat de Barcelona, ja que sabia que era el secretari general del projecte de monument a Colom,⁷⁵ que era també redactor de la revista *La Renaixensa* i que era la mà dreta de Rius i Taulet en qüestions de matèria artística. Els germans Vayreda escoltaren incrèduls el que Serrano volia fer a Barcelona, tot tractant de dissuadir-lo, sense aconseguir-ho. Accediren a la petició de l'amic i mitjançant una carta el posaren en contacte amb el prestigiós crític d'art.⁷⁶

Pirozzini, en una entrevista amb motiu de l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929,⁷⁷ confessà que la impressió que tingué d'aquella primera trobada amb Serrano fou que estava tractant amb una persona d'aspecte i maneres molt correctes, molt ben documentat, però que li exposava una cosa irrealitzable i amb un component entre pintoresc i il·lusori. Aquesta primera entrevista entre Serrano i Pirozzini és molt possible que es desenvolupés en la pròpia mansió de Joaquim Vayreda a Olot.

74. Creiem que fou el Seminari de Vic el que acollí Serrano per cursar estudis eclesiàstics en el període 1869-1872. La gran majoria d'arxius dels seminaris de Catalunya foren cremats el 1936. El Seminari de la Seu d'Urgell era tancat en aquest període. Coincideix amb Jaume Collell a Vic amb motiu de la conferència anunciadora de l'Exposició Universal de Barcelona. A Jacint Verdaguer li ret homenatge des del seu periòdic parisenc *Gazette des touristes* portant-lo a la primera plana. Amb Ferran Sellarès coincideix en esdeveniments de caràcter religiós, com són els actes de Pontons amb motiu de les peregrinacions a l'ermita de la Mare de Déu de Lourdes i al Congrés Catòlic Espanyol de 1894 a Tarragona. Tant Jaume Collell, ordenat el 1873, com Jacint Verdaguer, ordenat l'any 1870, com Ferran Sellarès, que també fou ordenat el mateix any, eren al seminari vigatà entre el període de 1869 a 1872, època de l'estada seminarista d'Eugenio R. Serrano de Casanova, abans de reincorporar-se a les files carlines de Savalls l'any 1872.

75. Francesc de Paula Rius i Taulet era el president del projecte de monument a Colom.

76. Maria OJUEL SOLSONA, «Carles Pirozzini i la Barcelona de 1888», *L'Avenç*, 296 (novembre, 2004), pàg. 49; i *El Cruscat*, 9 (agost, 1971), pàg. 78.

77. «Hablando con el Sr. Pirozzini», *El Correo Catalán*, 2-XII-1928, pàg.5.

Tot i la seva incredulitat, Pirozzini complí els desitjos de Serrano, segurament en atenció als seus amics els pintors olotins, amb els qui tenia un deute de gratitud pel seu acolliment. Així va ser com Serrano fou presentat finalment a dues persones de l'Ajuntament de Barcelona: Ignasi Fontrodona i Josep Pujol i Fernández. Cal afegir que Pirozzini, com a íntim col·laborador de Rius i Taulet, el deuria informar degudament de l'empresa que pretenia executar Serrano.⁷⁸

Tant Fontrodona com Pujol i Fernández i Rius i Taulet eren homes pertanyents principalment a l'acció municipal, però també formaven part de la Unió de Corporacions que hem descrit en apartats anteriors.

Quin fou el repartiment de funcions entre els diferents agents?

Serrano fou l'ideòleg del projecte. Era una personalitat en el món de les Exposicions Internacionals i Universals, d'àmplia experiència en aquest terreny i amb una preparació singular en la que acumulava la possessió de dues carreres, la d'administrador militar, la formació acadèmica en economia i administració, el coneixement dels idiomes francès i anglès, el fet de ser propietari, director i redactor d'un periòdic, erudit en balnearoteràpia, aigües termals i aigües minerals i pertanyent a societats franceses i espanyoles d'hidroteràpia mèdica, i àmpliament reconegut i premiat amb distincions espanyoles i estrangeres. Era un home prou conegut a Olot, a Barcelona i a Catalunya en general, ja que havia mantingut molts i favorables contactes amb empresaris i expositors de productes en les exposicions en què ell havia participat, essent en algunes ocasions el representant directe dels productes exposats, com en el cas dels pintors Vayreda i Ermengol Macaya o les aigües minerals i els olis del propietari i banquer tortosí Porcar i Tió. Això ho demostren els *lunchs* que havia realitzat en els restaurants barcelonins, Martins i Justin, on assistien, invitats per Serrano per celebrar els èxits en exposicions, noms com Pujol i Fernández (premiat a Bordeus pels seus pianos), entre d'altres. Per tant, no era cap desconegut en l'àmbit empresarial i artístic de Catalunya i en especial de Barcelona, on també comptava amb amistats importants com la de Francesc Sitjà i Coca. Per la seva edat i pels seus coneixements, la motivació de fer una Exposició a Barcelona no era altra que la de culminar la seva carrera amb un esdeveniment que li donés un prestigi definitiu i, possiblement, un benefici econòmic. Cal afegir que en aquell moment Serrano creia que el projecte rebria no solament el suport de les administracions sinó que, com als altres països, li serien subvencionades algunes de les importants despeses que es preveia que tindria el certamen barceloní.

Els homes vinculats al municipi, Josep Pujol i Fernández, en aquell moment regidor de l'Ajuntament com a component del partit conservador i que anteriorment també exercí d'alcalde accidental el 1881, i Francesc de P. Rius i Taulet, que ja havia estat alcalde de Barcelona en diverses ocasions i que aleshores era diputat a Madrid, tenien a més un objectiu prioritari: el desenvolupament urbanístic de Barcelona. Estancat en aquells moments, només un esdeveniment com el que es proposava, d'una importància capital, podia justificar les inversions altament costoses que hi mancaven en matèria d'urbanisme i infraestructures. A més del desenvolupament de la ciutat, ambdós personatges es volien treure l'espina que

78 OJUEL, «Carles Pirozzini...», pàg. 49. Aquesta autora només cita Ignasi Fontrodona, però altres autors mencionen Josep Pujol i Fernández com a interlocutor de la primera entrevista amb Serrano.

portaven clavada des de feia molt de temps i que no era altra que la recuperació definitiva de la Ciutadella per a la ciutat, que ja havien intentat infructuosament en les ocasions que havien tingut l'acció del govern municipal a les seves mans.

La Unió de Corporacions tenia com a objectiu principal la projecció de Barcelona com a capital cultural, econòmica i artística amb una ja àmplia experiència en exposicions industrials, agrícoles i artístiques, a les que un certamen de caràcter universal, pel que feia a països participants i reunió de totes les branques del coneixement humà, seria el colofó més digne. La mostra de productes catalans i espanyols no espantava els membres d'aquestes corporacions. A l'inrevés, podia oferir una mostra comparativa dels productes nacionals respecte dels de les altres nacions que demostrés que alguns d'ells eren totalment competitius, i, quan no, afermés les propostes proteccionistes, que era un dels principals objectius de l'entitat. Els seus principals representants figurarien en les diferents juntes i patronats i farien costat al projecte en totes les seves fases i a la mateixa Exposició finalment duta a terme. A més, alguns dels màxims representants d'aquest col·lectiu no eren gens estranys a la persona de Serrano.

En aquell moment l'Estat estava representat pels conservadors en el govern i pel rei Alfons XII com a monarca constitucional. La seva posició respecte del projecte en aquells inicis era propera a la indiferència, però amb el temps també prendria part important. Per bé que en alguns aspectes serà gasiu i molt poc actiu en aspectes fonamentals, en d'altres intervindria de forma positiva aconseguint part dels objectius que es fixaren alguns dels altres components o agrupacions relacionats.

En alguns aspectes, el model d'Exposició que presentà Serrano era força semblant a les que s'havien fet a Frankfurt, Bordeus, Amsterdam, Niça i la propera a realitzar a Anvers. En primer lloc, cap d'aquestes ciutats era capital d'Estat, i era la iniciativa privada la que promovia els certàmens amb capitals privats, i les institucions i administracions públiques i privades les que aportaren capitals i materials amb la finalitat de subvencionar l'esdeveniment, que per ell mateix no era capaç d'obtenir prou ingressos per cobrir les enormes despeses que ocasionava el fet excepcional de l'exposició, per més visitants que hi acudissin i per més explotacions de restauració o lúdiques que s'hi afegissin. Grups financers i industrials, acompanyats de gremis de les diferents representacions de les activitats de la ciutat, recolzaven la iniciativa, ja que coneixien que a la llarga es projectava la imatge de la ciutat i que dels acords comercials entre països se'n treien beneficis. Fins i tot, en algunes ocasions serviren per a la recuperació econòmica i per oblidar etapes tristes esdevingudes per guerres o desastres naturals.

Amb tot, el projecte barceloní presentà una singularitat inèdita en el terreny de les exposicions internacionals i universals: era la iniciativa d'un sol home, Eugenio R. Serrano de Casanova, la que volia portar endavant un projecte d'una magnitud tal que en altres ocasions anteriors havia calgut de col·lectius nombrosos per poder-la materialitzar.

La concessió a Serrano de Casanova

Resulta sorprenent que la primera institució a la que es dirigí Serrano per obtenir la concessió del projecte fos la Diputació Provincial de Barcelona. Havent ja connectat amb el municipi i el grup corporatiu abans esmentat, aquesta petició no podia tenir cap altre objectiu que donar a conèixer el projecte a la institució barcelonina que disposava de més recursos econòmics i que sempre es mostrà oberta a donar suport a la participació en exposicions estrangeres o en l'execució de certàmens de caire local: el fet de posar en coneixement del projecte a la Diputació podia reportar alguna subvenció econòmica en el futur. Naturalment, això és només una suposició, ja que d'altra banda no trobem cap altra justificació a una petició que s'endevinava que seria denegada pel sol fet competencial donat que l'espai que es sol·licitava per a la celebració del certamen no pertanyia a la institució receptora de la mateixa, i el seu àmbit provincial tampoc era l'adequat per a resoldre una situació que es presentava per a una ciutat.

Tot i això, el primer contacte formal i oficial de Serrano fou la sol·licitud adreçada al president de la Diputació Provincial de Barcelona datada el 24 de gener de 1885, en els següents termes:

El que suscribe, natural del Ferrol, provincia de la Coruña, vecindado en Barcelona, calle de Bilbao n° 202, director y propietario del periódico francés La Gazette des Touristes, jefe honorario de Administración Civil, condecorado con varias cruces nacionales y extranjeras, ex representante del Gobierno español en las Exposiciones Internacionales de: Francfort, Burdeos, Amsterdam y Niza, y actualmente Delegado del Ministerio de Fomento en la próxima Exposición Universal de Amberes, a V. E. expone: Que amante el recurrente de las glorias patrias y de una manera particularísima de las tradicionales de este Principado, así como entusiasta admirador del desarrollo de sus industrias y del espíritu de laboriosidad y febril actividad de sus habitantes, se le permita hacer el estudio de una Exposición Universal Colonial y de Exportación General, en el término de la jurisdicción de esta Ciudad de Barcelona, conforme a planos que en tiempo hábil se sometan a la aprobación de la Exma. Corporación que tan dignamente preside V. E.; rogando al efecto, se le otorgue al recurrente la

Concesión de dicha Exposición, que debiendo inaugurarse en Setiembre de 1887, por una duración de seis meses, comiencen los trabajos preparativos en Enero del próximo año de 1886.⁷⁹

Mentre Serrano restava a l'espera d'una resposta li fou comunicat de forma extraoficial que l'informe seria negatiu, ja que la comissió delegada per a l'estudi de la proposta ja havia informat que la Diputació no era un organisme competent. El dictamen de la Diputació aprovat el 16 d'abril de 1885 deia:

Como quiera que la petición del recurrente se dirige a un objeto que no es de la competencia especial de este Cuerpo, conceptuáse impropcedente deliberar acerca de dicha solicitud. En consecuencia y vista la ley orgánica Provincial: La Sección opina que la Diputación puede servirse acordar que se manifieste a D. Eugenio R. Serrano de Casanova que al Cuerpo provincial no le es posible deliberar, por no ser de su competencia, acerca del permiso y concesión solicitados por el recurrente para llevar a cabo la Exposición universal que tiene proyectada en término jurisdiccional de esta ciudad.⁸⁰

Eugenio Serrano, sense esperar aquesta resposta, s'adreçà al consistori municipal amb una sol·licitud semblant a la que féu a la Diputació.

Rius i Tauler, Josep Pujol i Fernández, Ignasi Fontrodona i tot l'entorn de la Unió de les Coporacions que eren favorables a la realització del projecte mogueren els fils per aconseguir que el consistori municipal barceloní s'avingués la concessió que sol·licitava Serrano. Cal suposar que els altres líders amb pes polític, com Manuel Girona, també intervingueren en aquestes converses i preacords, ja que l'alcalde Coll i Pujol i alguns altres regidors en un principi no n'erren gaire favorables, en creure que era una empresa massa arriscada i fora de les possibilitats reals de la ciutat.

L'11 de març de 1885 es presentà la instància a l'Ajuntament de Barcelona per realitzar una Exposició Universal en el Parc de la Ciutadella, amb les concrecions següents:

- 1º. Gratuidad de un terreno, cuya superficie sea de 200.000 m2, durante el tiempo de edificación, duración y demolición de la referida Exposición.
- 2º. La propiedad del Palacio y demás edificios que el recurrente construya en dicho emplazamiento para exposición y anejos lo limitará al tiempo durante el cual dure la Exposición y el indispensable para ser demolido, al objeto de quedar libre a favor del Municipio en el ser y estado que tenía al ser concedido gratuitamente.
- 3º. El derecho de percibir alquileres de los espacios ocupados por los expositores y diferentes industriales y comerciantes, así como los precios de entrada a los visitantes y cualquier otro estipendio que le proporcione la Exposición, ya dando conciertos u otras fiestas análogas en palacio y anejos. El solicitante se obliga, mediante la Concesión del terreno antedicho por el

79. AHDB (Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona), lligall 1.403, expedient 2.

80. AHDB, lligall 1.403, expedient 2.

tiempo y objeto indicado, a no reclamar indemnización por el levante del palacio, anexos, etc. etc.; comprometiéndose además a presentar los planos de los edificios que intente levantar a fin de que el Municipio tenga acerca su esbeltez, belleza y seguridad la debida garantía, para lo cual puede reservarse el derecho, si la vigente ley no se lo consignase, de examinar sus proyectos y fiscalizar la construcción de aquéllos.

Com podem observar, en aquesta sol·licitud ja incloïa un paràgraf indicant que no demanaria cap indemnització pels palaus construïts un cop acabada l'Exposició. És molt probable que li fos aconsellada la inclusió d'aquesta clàusula ja que les finances municipals no passaven per un bon moment i era qüestió, almenys d'entrada, de no crear dificultats ni donar peu a excuses que comprometessin la posició favorable dels membres del consistori.

No va ser fins el 19 d'abril que l'Ajuntament reaccionà i començà a treballar en el projecte de l'Exposició. Es va sol·licitar un informe a Josep Fontserè i Mestre,⁸¹ autor del projecte del Parc de la Ciutadella i director de les obres, perquè donés el seu dictamen sobre si es disposava de l'espai que demanava el peticionari i si l'Exposició era convenient i alhora compatible amb els treballs que s'estaven duent a terme en el mateix recinte.

Fontserè es convertí en el primer gran obstacle de l'empresa que havia iniciat Serrano. Només tardà dos dies en contestar l'ofici de l'Ajuntament.⁸² Va manifestar que era coneixedor del projecte, que li havia mostrat el mateix Serrano, i que l'espai que sol·licitava aquest no estava lliure, ja que, per atendre la petició, caldria fer ús de tot el recinte del Parc de la Ciutadella, amb els terrenys ja enjardiats, i que a més caldria ocupar-ne d'altres que hi havia al costat.

Aquest informe del tècnic municipal evidenciava que el projecte que Serrano li mostrà era l'inicial, que contemplava l'ocupació de tot el Parc de la Ciutadella, la façana marítima i les edificacions que encara tenien en possessió els militars.

Serrano de Casanova no rebé cap resposta a la seva sol·licitud, i el dia 24 de maig, dos mesos i mig després d'haver-la presentat, es veié obligat, aconsellat possiblement pels qui li feien costat i que coneixien els debats del consistori a l'entorn del tema, a disminuir les seves pretensions d'espai i de projecte perquè, d'aquesta manera, pogués ser acceptat sense reticències i s'aplanés el camí per a rebre la concessió.⁸³ També se l'informà de la necessitat de donar potestat a l'Ajuntament per fer un seguiment i un control de les obres que es fessin en l'espai. Amb tota aquesta informació extraoficial, Serrano adreçà una nova sol·licitud on va precisar que la cessió dels terrenys seria per tres anys i que si no era possible comptar amb la superfície demanada en la primera instància estava disposat a acceptar la que l'Ajuntament determinés. També es comprometé a crear un Comitè de Patronat i Fiscalització, amb la representació de les autoritats i de gent de la banca i de la indústria, que fixés uns preus per als expositors, rebai-

81. GRAU, *Exposición Universal de Barcelona...*, pàg. 319.

82. Pere HEREU i PAYET i Jaume ROSELL i COLOMINA, «La Creació de l'Exposició. Crònica dels esdeveniments», dins AAVV, *Arquitectura i ciutat a l'Exposició Universal...*, pàg. 74.

83. HEREU i ROSELL, «La Creació de l'Exposició...», pàg. 75.

xant un 33 % sobre els preus oficials els que fossin de Barcelona. També establí uns preus de les entrades a una pesseta, amb l'excepció d'un dia que seria a dues pessetes i un altre a cinquanta cèntims en atenció als visitants obrers. Per acontentar l'arquitecte del Parc de la Ciutadella, efectuà un nou croquis en el que ubicà el recinte i palaus de l'Exposició en la zona sud del Parc.

El 9 de juny l'Ajuntament va emetre un informe que afirmava que una Exposició Universal a Espanya només podia desenvolupar-se a Barcelona i lamentava que hagués estat la iniciativa privada la que hagués de crear l'Exposició, encara que expressà el seu entusiasme per la proposta de Serrano.⁸⁴ Era una resposta sorprenent i amb certes contradiccions, ja que després d'obligar a la reducció de la planificació inicial i de lamentar que hagués de ser la iniciativa privada la que portés a terme l'Exposició no dubtava a lloar la proposta. Alhora, el dictamen municipal rebaixà en mig any la disposició dels terrenys; els preus per als expositors quedaren disminuïts en un 25 %, fent extensiva la mesura als de tot l'Estat espanyol, i exigia a Serrano 5.000 pessetes en el moment de l'acceptació d'aquestes condicions i 50.000 pessetes addicionals en concepte de garantia, a pagar a l'inici de les obres. Pel que feia a la superfície finalment concedida, li fou reduïda fins als 118.000 m², en la zona sud del Parc de la Ciutadella.

Fou, doncs, el mateix Ajuntament de Barcelona qui limità preus i superfícies i alhora sol·licità exigències i garanties, la qual cosa no era precisament un conjunt de mesures que hagués de provocar l'entusiasme del nou concessionari.

Tot i la disminució de l'espai i la gens favorable ubicació dels terrenys destinats a acollir el certamen, Fontserè seguí mantenint una forta oposició a la cessió dels nous terrenys, la qual cosa provocà un seguit d'intercanvis d'acusacions en el si del ple de l'Ajuntament, amb continus debats, fins que el nou alcalde Francesc de Paula Rius i Taulet cessà en el seu càrrec a Josep Fontserè i el substituï per Antoni Rovira i Trias.⁸⁵ És de suposar el dolor de Rius i Taulet a l'haver de prescindir d'una persona amb la que mantenia una gran amistat, de la que en coneixia la vàlua personal com a arquitecte i que tant havia fet en l'embelliment de l'espai del Parc de la Ciutadella, però la il·lusió que li feia el projecte de l'Exposició, del que en pensava treure el màxim de benefici per a la ciutat, l'obligà a prendre aquesta amarga decisió. Amb el temps, el nou arquitecte Antoni Rovira també efectuà un seguit de denúncies per la forma en què es feien les construccions que, segons ell, no seguien el mètode adequat i produïen enderrocaments no previstos i acumulacions de materials contraris als seus interessos.

Aquell mateix any de 1885, Eugenio R. Serrano de Casanova tingué el compromís d'exercir el seu càrrec com a comissari regi en l'Exposició d'Anvers. La seva estança a la ciutat belga i els afers que comportà el càrrec provocaren un endarreriment addicional en el començament dels treballs de les construccions de l'Exposició de Barcelona. Tot i així, aprofità el càrrec per iniciar els primers contactes amb la gent de l'Exposició belga i inicià la divulgació del certamen barceloní, tot captant ja els primers compromisos d'assistència.

84. HEREU i ROSELL, «La Creació de l'Exposició...», pàg. 75-76.

85. HEREU i ROSELL, «La Creació de l'Exposició...», pàg. 78.

Però la mort del rei Alfons XII el novembre d'aquell any 1885 significà un fort entrebanc en el projecte per la dificultat en la captació d'expositors i capitals, ja que el canvi en la situació política es traduí en una gran incertesa per la successió en la corona d'Espanya, que recaigué en la seva vídua, Maria Cristina d'Habsburg i Lorena, com a regent del tron, embarassada de pocs mesos.⁸⁶

86. *La Dinastia*, 29-XI-1885, pàg. 8.

Les Juntes per l'Exposició Universal

Un cop rebuda la concessió per part de l'Ajuntament, amb el corresponent conjunt de normes i obligacions, Serrano, en la seva qualitat de concessionari i director general, per poder dur a terme l'empresa que s'havia proposat creà tres juntes: la Junta Directiva, la Junta del Patronat i la Junta Tècnica.

L'advocat Francesc de Paula Rius i Taulet fou el president d'honor de la Junta Directiva. Com a liberal progressista havia estat regidor de l'Ajuntament de Barcelona, alcalde interí i després alcalde titular el 1872. Aquell mateix any arribà a la vicepresidència del Cercle Liberal de Barcelona. El 1873, en proclamar-se la primera República, renuncià a l'alcaldia, que recuperaria i exerciria durant l'any 1874, després del cop d'Estat del general Pavía. Sota la Restauració, arran del primer accés de Sagasta al govern, Rius fou nomenat novament alcalde de Barcelona el març de 1881 i retingué el càrrec fins a la caiguda del primer ministre liberal, el 18 de gener de 1884. El desembre de 1885 obtingué altre cop l'alcaldia, que conservà fins a la seva mort el desembre de 1889. També fou diputat a Corts pel districte tercer de Barcelona entre 1876 i 1881. El 1886 fou elegit senador per Barcelona, per bé que dimití d'aquest càrrec per a poder dedicar-se a l'alcaldia de Barcelona. A més d'exercir d'advocat al seu despatx, tingué també destinacions de tipus econòmic dins del món empresarial i corporatiu. El 1876 fou vocal de la Unió Barcelonesa de les Classes Productores. Era soci de la Societat Econòmica Barcelonesa dels Amics del País. El 1881, presidí el consell d'administració del Banc Ibèric. Igualment, el 1883, presidí el del Ferrocarril de Barcelona a França per Rubí, Esparraguera, Montserrat, Igualada, Agramunt i La Seu d'Urgell. Presidí la Compañía General de Tranvías i la societat d'assegurances La Integridad.

El president executiu de la Junta Directiva fou Josep Pujol i Fernández, també advocat. Com a integrant del grup conservador, fou regidor de l'Ajuntament de Barcelona en diverses ocasions, i fins i tot, fou alcalde accidental el febrer-març de 1881, arran de la dimissió del conservador Enric de Duran i fins a l'entrada de Rius i Taulet. Es va donar la circumstància que hi va haver un grup financer important de Barcelona que estigué disposat a aportar vint-i-cinc milions de pessetes destinats a urbanitzar la ciutat i dotar-la de les necessàries infraestructures sempre i quan Pujol fos alcalde per quatre anys. L'any 1885, essent regidor sota la presidència en l'alcaldia de Josep Coll i Pujol, acompanyat d'Ignasi Fontrodona rebé Eugenio Serrano per tal de conèixer de primera mà el seu ambiciós projecte. Fou president del Foment de la Producció Nacional i defensà dues importants causes: la formació de la Unió de Corporacions i la defensa del proteccionisme

aranzelari. Fomentà la unió amb l'Institut Industrial de Catalunya, del qual també n'era soci, per a formar l'Institut del Foment de la Producció Nacional, on tingué càrrecs de responsabilitat: vocal de la comissió de la fusió el 1879, vocal de la Junta Directiva el 1879-1880 i la vicepresidència entre els anys 1880-82; essent igualment membre de la Junta Consultiva el 1880 i després el 1882-1885.

Josep Pujol i Fernández coneixia personalment Serrano, ja que el trobem citat en un *lunch* que donà aquest a la fonda Justin de Barcelona per a celebrar els premis obtinguts pels expositors catalans a l'exposició de Bordeus, on la família Pujol participà en la secció de pianos. A més, Pujol hi féu un parlament.⁸⁷

Rius i Tauler i Pujol, l'un liberal i l'altre conservador, foren els caps visibles del moviment municipal en pro de l'Exposició de Barcelona, que fou vista ja de bon principi com l'element dinamitzador de l'urbanisme i de la cristallització del Parc de la Ciutadella.

Un altre membre destacat d'aquesta Junta fou Francesc López Fabra, enginyer geògraf i ex coronel de l'exèrcit. Fou vicepresident de l'Institut del Foment de la Producció Nacional, president de l'Ateneu Barcelonès, president de Correus, editor de l'edició del facsímil del Quixot amb un mètode del que n'era inventor, cap del jurat espanyol de l'Exposició Universal de Viena el 1873, comissari regi de la de Filadèlfia el 1876, soci d'associacions de propietaris. Com ja s'ha explicat, tenia relació personal amb Eugenio R. Serrano des del temps de l'Exposició de Filadèlfia el 1876.

El prestigiós jurista Manuel Duran i Bas fou l'advocat consultor de la Junta Directiva. Fou secretari de l'Ajuntament de Barcelona, catedràtic i rector de la Universitat de Barcelona i diputat a Corts en diverses legislatures, essent elegit per Barcelona els anys 1863, 1865, 1879, 1881 i 1884. Des de 1886 fou senador, primer per elecció i des de març de 1891 amb caràcter vitalici.

Manuel Porcar i Tió fou un dels vocals d'aquesta Junta Directiva. Navilier, president del Banc de Tortosa, propietari oliverer de Tortosa i fabricant d'oli amb marca pròpia, també explotà i embotellà una deu d'aigua d'una finca seva a Tortosa. Bastí un balneari a la mateixa ciutat i posteriorment obrí dues noves fonts d'aigua amb propietats medicinals. Un cop a Barcelona, formà part de la corporació Foment de la Producció Nacional, on tingué les responsabilitats de primer secretari el 1875-1876 i de vocal de la Junta el 1876-1878. Quan es produí la fusió amb l'Institut Industrial de Catalunya, en fou també un soci actiu amb responsabilitats. Arribà a l'alcaldia de Barcelona entre el juliol de 1891 i el novembre de 1892, succeint en el càrrec a Josep Coll i Pujol. La seva coneixença amb Serrano també era de temps, ja que aquest fou comissari regi en exposicions on s'exhibiren i foren premiats els productes d'aigües mineromedicinals, el balneari de Tortosa i els olis amb marca pròpia de Porcar. A més, els seus productes s'anunciaven en el periòdic parisenc propietat de Serrano de Casanova.

Josep M. de Nadal fou un altre dels vocals. President de la Junta de propietaris de la dreta de l'Eixample, fou l'administrador de la primera sucursal del Banc d'Espanya a Barcelona. També estigué en el consell d'administració del Banc de Barcelona des de 1892 a 1908. Regidor de l'Ajuntament de Barcelona el 1875 i alcalde de la ciutat entre 1896 i 1897, podia ostentar el títol de marquès de la

87. *AFVO*, Carta de Serrano a Joaquim Vayreda, de 4 de novembre de 1883, des d'Amsterdam.

Unión del Llano per la seva tasca d'unificar el pla de Barcelona a la ciutat, però refusà d'emprar-lo. Diputat conservador per Gràcia a les Corts Generals de 1876 a 1879 i després entre 1879 i 1881. El 1900 obtingué el nomenament de senador, sense arribar a prendre possessió del càrrec. Pertanyia a diverses corporacions, com l'Associació de Propietaris de Finques Urbanes de Barcelona i de la seva Zona d'Eixample i la Unió de la Propietat Urbana de Barcelona; també fou soci de la Societat Econòmica de Barcelona d'Amics del País i de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre. Presidí el Cercle del Liceu els anys 1880 i 1882.

El vocal Fèlix Macià i Bonaplata era enginyer i escriptor. Descendent de la família d'industrials Bonaplata. El seu pare promogué el projecte del ferrocarril i mines de Sant Joan de les Abadesses, del qual Fèlix Macià Bonaplata n'arribaria a ser gerent els anys 1877-1881 i vocal fins el 1883. Fundador i accionista de la companyia Brocca y Cia, empresa encarregada de la construcció d'aquesta línia de ferrocarril, també exercí càrrecs executius a La Maquinista Terrestre y Marítima. Gerent i director de les mines de Sant Joan de les Abadesses i concessionari de la línia de ferrocarril de Granollers a Vic. Va ser vocal de la junta directiva del Foment de la Producció Nacional i de la junta directiva de l'Institut del Foment del Treball Nacional, del que en fou soci fundador, vicepresident de la Lliga de Contribuents de Barcelona i fundador de la Unió Barcelonesa de les Classes Productores. Diputat a Corts Generals per Vic l'any 1872 pel partit radical de Ruiz Zorrilla, fou diputat a Corts per Puigcerdà en les legislatures de 1879, 1881, 1884 i 1886. El 1890 arribaria a ser alcalde de Barcelona, entre gener i juliol, per la qual cosa renuncià a l'acta de diputat. Presidí el Cercle del Liceu el 1891. Redactà una memòria de l'Exposició Universal de Londres de 1862, pensionat per la Diputació Provincial de Barcelona.

El vocal Andreu de Sard i Rosselló, marquès de Vilanova i la Geltrú, era un industrial cotoner, membre destacat del partit conservador. Va ser diputat provincial des de novembre de 1896 fins l'any 1900, en què morí, presidí la corporació provincial els anys 1896-1898. Formà part de la Comissió d'Hisenda, de la Junta d'Obres del Port i fou membre del Congrés de viticultura que es celebrà a la ciutat de Reus. Com a industrial cotoner formà part de la comissió per a la fusió de l'Institut Industrial de Catalunya i el Foment de la Producció Nacional. Tingué diversos càrrecs a la Junta directiva: vocal el 1881-1882, tresorer el 1882-1883, vicepresident segon el 1884-1885 i vicepresident primer el 1885. Fou vocal de la Junta consultiva entre 1883-1884.⁸⁸

El vocal Ramon de Manjarrés, químic i enginyer industrial, arribà a ser director de l'Escola d'Enginyers Industrials. Estudià en les classes de la Junta de Comerç, essent un dels membres de la primera promoció d'enginyers industrials. També efectuà els estudis de llicenciat en Ciències Químiques. Fou un home dedicat a la investigació i a la docència. Donà classes a l'Escola Industrial de Sevilla, on exercità la càtedra de Química General els anys 1856-1860 i la de Química Orgànica entre 1860 i 1866. Fou director de la mateixa Escola entre

88. El 1884, l'Institut de Foment del Treball Nacional, essent Andreu de Sard vicepresident de l'entitat i per encàrrec de la Junta Directiva, elaborà el treball *Comparación entre el actual estado de desarrollo de la industria algodonera en Inglaterra y el de la propia industria en España. Trabajo leído por su autor D. ... ante las Juntas Directiva y Consultiva del Instituto de Fomento del Trabajo Nacional, el día 28 de Noviembre de 1884*, que es publicaria aquell mateix any a Barcelona per la Impremta de Jaime Jepús.

1863 i 1866. Promogué classes gratuïtes per a artesans i obrers, primer en aquesta ciutat andalusa i després a Barcelona. El 1868 fou nomenat director de l'Escola Industrial de Barcelona, càrrec que ostentaria fins el 1871. Comissionat per aquesta entitat, assistí a l'Exposició Universal de Viena de 1873. El 1883 entrà a la Reial Acadèmia de Ciències Exactes, Físiques i Naturals. El 1891, renunciant al seu dret a la jubilació per edat, tornà a Sevilla com a catedràtic de Ciències Naturals.

El vocal Romà Macaya i Gibert era un important propietari i empresari barceloní, amb interessos immobiliaris a l'Eixample i membre de l'Associació de Propietaris. També tenia propietats a la muntanya que acabaria portant el nom de Tibidabo, on tingué una notòria activitat, i fou soci de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre. Fou director i gerent de l'empresa que tenia l'explotació del tren cremallera de Montserrat.⁸⁹ El 20 de febrer de 1899, el doctor Salvador Andreu i Grau, Romà Macaya i els seus col·laboradors crearen la Societat Anònima El Tibidabo, la qual pretenia adquirir la part alta de la muntanya amb finalitats d'explotació lúdica. Allí van construir un dels primers parcs d'atraccions d'Europa. Gran aficionat a l'hípica, a través de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre exercí de secretari en molts concursos hípics. També viatjà per Europa per a conèixer altres certàmens hípics, com els de Spa el 1901 i Perpinyà el 1903. Tingué un important paquet d'accions del banc que regentava Manuel Porcar i Tió. Coneixia Serrano a través del seu germà l'artista Ermengol Macaya,⁹⁰ nascut a Reus, que presentà obres en les exposicions on Serrano fou comissari regi. Premiat a l'Exposició d'Amsterdam,⁹¹ assistí al *lunch* de la fonda Justin. Un altre germà era en Josep Macaya, gendre del regidor conservador Ignasi Fontrodona, ja esmentat.⁹² Romà Macaya fou un dels principals financers de l'etapa de Serrano com a concessionari. Arribà a invertir-hi més de 400.000 pessetes.

El vocal Francesc de Sitjà era propietari i navilier. Pertanyia al Cercle Conservador, fou regidor de Sant Martí de Provensals en diverses ocasions i arribà a tinent d'alcalde l'any 1893. Procedia d'una família de naviliers que tenien també interessos marítims a Galícia, amb la central de negoci domiciliada a Vigo. Era amic personal de Eugenio Serrano de Casanova i el tingué a casa seva en moltes ocasions i per llargues temporades, com s'ha explicat.

Eugenio R. Serrano de Casanova s'atribuí la direcció general de la Secretaria Executiva d'aquesta Junta directiva.⁹³

La Junta del Patronat fou creada per donar compliment al dictamen de la concessió a Serrano, referent al control de les actuacions d'aquest. La formaren un gran nombre de personalitats eclesiàstiques, militars i polítiques i una àmplia representació de tots els sectors: presidents de les corporacions agríco-

89. *La Dinastia*, 29-VIII-1892, pàg. 2.

90. «Ermengol Macaya i Gibert», dinc J. E. RÀFOLS, *Diccionari biogràfic d'artistes de Catalunya*, Barcelona, Millà, 1951-1954, 3 vol.

91. AFVO, Carta de Serrano a Joaquim Vayreda, de 4 de novembre de 1883, des d'Amsterdam.

92. *La Dinastia*, 23-IV-1890, pàg. 1. A l'esquela per la mort d'Ignasi Fontrodona i Vila figura Josep Macaya i Gibert com a gendre seu.

93. Saturnino LACAL, *El libro de honor. Apuntes para la Historia de la Exposición Universal de Barcelona*, Barcelona, Fidel Giró, 1889, pàg. 13.

les, industrials, mercantils i catalanistes de Barcelona, i també dels caps dels diferents partits i faccions de partits. Tot i el seu caràcter fiscalitzador del projecte, la seva principal funció era la d'integrar tota la societat catalana i implicar-la en l'empresa i no es va reunir mai. Els que més es significaren d'aquesta Junta foren, d'una banda, el banquer barceloní Evarist Arnús, que el novembre de 1886 va ser rebut en audiència per la reina regent per mirar d'aconseguir que es comprometés a visitar l'Exposició i inaugurar-la,⁹⁴ i de l'altra, l'arquebisbe de Barcelona, doctor Català, qui s'entrevistà en diverses ocasions amb Serrano juntament amb l'alcalde Rius i Taulet.⁹⁵

Pel que fa a la Junta Tècnica, Andreu Avel·lí Comerma i Batalla en fou el president. Era enginyer naval i general de l'exèrcit. Nascut a Valls, el 1858 anà a Madrid per preparar l'ingrés a l'Escola d'Enginyers de camins, canals i ports. Obtingut el títol, féu oposicions, que guanyà, per a l'ingrés a l'Escola d'Enginyers navals de l'Armada. Passà a l'Acadèmia de Ferrol. A Madrid, coincidí amb Eugenio Serrano per espai de quatre anys. El 27 de juliol de 1866 acabà la carrera, amb 24 anys. Després, cursà a Santiago de Compostela la carrera de Farmàcia. Fou catedràtic de Física, Geometria, Construcció naval, Coneixement de materials, Tecnologia de tallers i Construccions civils i hidràuliques. Estudià l'electricitat i se'l considerà una autoritat en la matèria. El 1881, delegat per la Marina, acudí al primer Congrés Internacional d'electricitat de París i formà part d'aquella constel·lació de savis com l'alemany Werner von Siemens, Joseph John Tomson, William Thomson (lord Kelvin), William Preece, Antoine-César Becquerel i altres, que establiren i fixaren per primer cop les unitats elèctriques. Va escriure una Memòria d'aquest encontre per a la Marina. Fou l'autor del llibre *Curso práctico de construcciones navales*, premiat a l'Exposició Marítima celebrada a Barcelona el 1872 i que s'utilitzaria com a llibre de text. Comerma fou el constructor del famós dic de la Campana a Ferrol, considerada una obra mestra de fama mundial. Projectà un túnel per a ferrocarril per sota de l'estret de Gibraltar, essent el primer en concebre aquest magne projecte, que fins i tot fou aprovat pel Govern però que l'oposició de la Gran Bretanya frustrà. Fou fundador i primer president de l'Ateneo Ferrolano i també creà i presidí la societat coral *Airiños da miña terra*, encara en actiu.

Com hem dit abans, Serrano i Comerma es coneixien dels temps en què tots dos concorrien a diverses exposicions, fins al punt que Serrano publicà en primera pàgina del seu diari parisenc *La gazette des touristes* una breu biografia de l'enginyer naval en ocasió de la publicació d'una Memòria sobre l'Exposició Universal de París de 1878, on també coincidiren.⁹⁶

Alexandre Sallé fou director dels treballs. Arquitecte francès que intervingué en nombroses exposicions internacionals i universals, entre les que es destaquen les de París (1878), Bordeus (1882), Niça (1884) i Anvers (1885).

Els vocals de la Junta Tècnica foren Julio Valdez Humarán, enginyer de camins, canals i ports; Joan Pagès i Millan, enginyer militar; Pascual Godó i

94. *La Exposición. Órgano oficial de la Exposición Universal de Barcelona*, 6 (16-XI-1886), pàg. 59.

95. *Imatges*, 16-VII-1930. Entrevista a Maria Font i Roca, companya d'Eugeni R. Serrano de Casanova.

96. *Gazette des touristes*, 8-IX-1878, pàg. 1.

Llorens, enginyer industrial mecànic; Gaietà Buigas i Monravà, arquitecte (recomanat per Rius i Taulet en una carta dirigida a Serrano de Casanova);⁹⁷ Jaume Gustà i Bondia, arquitecte; Marià Planellas i Roura, president del Centre d'obres de Catalunya. Com a secretari d'aquesta Junta Tècnica s'escollí Josep Duran i Ventosa, enginyer industrial químic.⁹⁸

Aquesta Junta Tècnica tenia la funció de fer els estudis de la urbanització del recinte, dels seus accessos i enjardinaments, de la il·luminació, embelliment i dotació de serveis; també havia d'elaborar els plànols dels edificis, fer el seguiment de les obres, la revisió dels materials, etcètera.

Clourem aquest apartat amb l'opinió de l'advocat consultor de la Junta Directiva, Manuel Duran i Bas, expressada en una carta datada a Barcelona el 13 d'abril de 1886 i adreçada a Víctor Balaguer, ministre del govern central, el qual s'havia interessat sobre la marxa del projecte de l'Exposició de Barcelona:

Por lo que se refiere a la pregunta de tu posdata, debo decirte que el Sr. Serrano de Casanova, Comisario Regio que ha ido a la Exposición Universal de Amberes, ha constituido una comisión muy numerosa compuesta de los Presidentes de todas las Corporaciones agrícolas, industriales, mercantiles y catalanistas de esta ciudad, de los que pasan por Gefes de los distintos partidos y facciones de partido, y de varias personas notables de la población. No les pide sino apoyo moral; dice que cuenta con capitales extranjeros, y creo que ha de ser así, si bien la muerte del Rey ha disminuido algo la confianza de los capitales. Aquí se desea que la Exposición se celebre, si bien se teme que la falta de capitales y las posibles perturbaciones políticas contraríen el logro de este deseo.

Yo desearía que el proyecto no tuviera fracaso, tanto por el iniciador de la idea, que está muy atento siempre conmigo, como por la bondad de la propia idea y por lo fecunda en bienes que puede ser para nuestra ciudad.⁹⁹

97. Ricardo SUÑÉ, *Nueva Crónica de Barcelona. Historia de la ciudad a través de sus calles y de sus tradiciones*, Barcelona, Seguí, 1942, pàg. 366. Aquesta carta de Rius i Taulet té un error al dirigir-se a Serrano Casanova amb el nom de Francisco, enlloc d'Eugenio o Rufino.

98. *El Eco de Valls*, 4-IV-1886, pàg. 2.

99. Borja DE RIQUER I PERMANYER, *Epistolari polític de Manuel Duran i Bas*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990, pàg. 335-336. Carta 150: Duran a Balaguer.

Treballs a l'etapa de la concessió

A banda del llarg procés descrit, Serrano va haver d'aconseguir els capitals necessaris per començar les obres i integrar els equips i comissions per a la captació d'expositors, afrontar la divulgació mateixa de l'esdeveniment, utilitzant el mitjà més apropiat en aquells moments, que era la premsa, i informar personalment i amb puntualitat la gent d'influència en aquests afers.

Les exposicions d'Anvers i de Liverpool, en les que Serrano exercí el càrrec de comissari regi, li serviren per tenir contacte directe amb expositors, comissaris i delegats d'altres països i representants diplomàtics que hi assistien. Aquests contactes de primera mà del concessionari li possibilitaren començar a omplir el capítol de països i expositors per a la seva empresa barcelonina.

El seu diari parisenc, la *Gazette des touristes*, divulgà setmana rere setmana l'esdeveniment que s'anunciava per als mesos de setembre de 1887 a abril de 1888, segons les previsions inicials. A la meitat inferior de les pàgines 1 i 2 s'hi exposaven les bases i reglament de funcionament de l'Exposició, amb els detalls dels preus per als expositors.¹⁰⁰ També s'hi anunciava *La Exposición. Órgano oficial de la Exposición Universal de Barcelona*,¹⁰¹ imprès als tallers dels successors de Narciso Ramírez i dirigit pel concessionari del diari, Salvador Carrera.¹⁰²

Cal destacar que la *Gazette* funcionava com una caixa de ressonància, donat que Serrano procurava que els articles referents a l'Exposició barcelonina fossin divulgats per altres diaris francesos, espanyols, italians, alemanys, belgues i anglesos, als qui enviava l'article interessant o bé un exemplar del periòdic. Hem trobat moltes referències del seu diari en altres diaris. Molts dels articles que feien referència a Espanya, de l'Exposició o d'altres temàtiques, anaven signats per "Mar. d'Arimany": pel seu contingut, que demostrava un profund coneixement de l'Exposició barcelonina i d'altres certàmens en els que Serrano havia estat present com a delegat espanyol, ens fan sospitar que aquest era un pseudònim del mateix Serrano.¹⁰³ Altres cops signava com a "Le directeur E. R. Serrano".

100. *Gazette des Touristes*, 25-X-1885, pàg. 1-4.

101. *Gazette des Touristes*, 2-I-1887, pàg. 4.

102. Salvador Carrera era un poeta, editor i actor teatral, casat amb Matilde Serrano y Barrio, coneguda actriu de teatre i de sarsuela que representà nombroses obres arreu d'Espanya, i sobretot a Barcelona. Era nascuda a Ferrol i era neboda d'Eugeni R. Serrano, ja que era filla de la germana d'aquest, Amàlia Serrano Casanova.

103. Ariman és un deu de l'obscuritat, del secret i de l'ocult. Pel contingut dels articles sembla que sota aquest pseudònim Serrano volgués ocultar el seu nom.

Amb aquesta firma el gener de 1887 aparegué l'article «Onzième anné d'existence»,¹⁰⁴ en celebració dels onze anys d'existència del diari i on es parlava de les aigües minerals i dels balnearis, fent una cita expressa a que serien àmpliament i dignament representats en l'Exposició Universal de Barcelona. Poc dies després s'hi publicava «Exposition espagnole»,¹⁰⁵ un ampli reportatge sobre l'esdeveniment de Barcelona, en el que s'esmentaven els països que ja havien anunciat la seva presència, l'organització, expositors, palaus, entorns, etcètera. Aquest article estava signat per Antonia Rodríguez de Ureta.¹⁰⁶ Encara dins el mes de gener aparegueren les notícies de la formació de les comissions oficials belga¹⁰⁷ i hongaresa.¹⁰⁸

El mes de març següent la *Gazette* reproduïa un article del diari *El economista ibérico*, del qual deia que era el ressò quotidià de la resurrecció econòmica de les Espanyes i que al seu torn afirmava que «la Exhibición internacional de Barcelona, debida a la brillante iniciativa de un audaz pionero, representa uno de los signos de este despertar». Seguia una crònica entusiasta i intencionada del procés en marxa:

Es la primera vez que la iniciativa privada osa emprender una obra tan gigantesca y es asimismo la primera vez que España convoca al mundo industrial con la finalidad de mostrarle comparativamente el progreso de la actividad ibérica. La invitación fue aceptada enseguida con rapidez de forma universal.

La ciudad escogida para la exhibición no podía ser una elección más inteligente; Barcelona, en efecto, representa el segundo puerto del Mediterráneo, el complemento de la metrópoli madrileña y es a su vez el corazón de la provincia catalana, la más industrial, el verdadero Manchester de las Españas. También la acogida del proyecto ha seguido un *crescit eundo* ya que los anales económicos del viejo mundo no ofrecen ningún ejemplo. El presidente del Gobierno, Sr. Sagasta y el alcalde de Barcelona, Sr. Rius i Taulet, guardaban una lógica reserva en el primer período de la detonante empresa privada. Pero cuando las Españas, Europa, el mundo han entrado en el combate exponencial barcelonés, estos dos eminentes hombres de Estado han pasado del recogimiento a la acción gubernamental cooperante, de los que sólo ellos conocen el secreto. Y he aquí el segundo período de la empresa. El Gobierno y el Municipio han acordado así una subvención y la han cubierto con una investidura oficial; le han suprimido todo carácter individual, comercial, aleatorio; confiando la dirección al infatigable promotor-fundador, Sr. Serrano de Casanova; asegurando la financiación a una Comisión oficial *ad hoc* y consagrando a la manera de un sufragio universal. En el país, como en el extranjero, estas decisiones gubernamentales, en

104. *Gazette des Touristes*, 2-I-1887, pàg. 1.

105. *Gazette des Touristes*, 16-I-1887, pàg. 3.

106. Doña Antonia Rodríguez de Ureta, directora de *La Semana Católica de Barcelona*, era escriptora i periodista.

107. *Gazette des Touristes*, 23-I-1887, pàg. 3.

108. *Gazette des Touristes*, 30-I-1887, pàg. 3.

verbo de *Pax* en lugar de un *Para bellum* general son apenas conocidos y ya aporta a la Exposición de Barcelona contingentes imprevistos de combatientes industriales de uno y otro lado de la tierra. Los expertos en la materia auguran el más significativo éxito de la primera batalla económico-internacional de las Españas.

Es estadísticamente un axioma respecto a una Exposición: cuando las Colonias participan junto con las metrópolis, los triunfos de la Exhibición universal son infalibles. Hoy, el fervor de las Colonias para concurrir en el combate económico-universal de Barcelona, es igual, sino superior, que los testimonios de las principales ciudades del mundo. Entonces: *Sursum corda* y todo honor a los iniciadores.¹⁰⁹

Sota la direcció del concessionari, es crearen diverses comissions encaminades a la captació d'expositors arreu del món i que a la vegada tenien encomanada la divulgació de l'esdeveniment barceloní per tal de captar visitants: màrqueting, periodisme i publicitat, per atreure l'atenció envers la primera exposició universal d'Espanya. També serien objectius els mandataris i els funcionaris regionals, per a què treballessin en la seva zona d'influència.

El gener de 1887, existien el següents comitès internacionals: Àustria, Hongria, Berlin, Hessen-Nassau, resta d'Alemanya, Gand (Bèlgica), Hamburg, Anglaterra, Comtats del Centre d'Anglaterra, Liverpool, Londres, Nova York, Nova Orleans, Possen (Alemanya), Buenos Aires, Guayaquil, La Habana, Los Angeles, Montevideo, Quito i Santiago de Cuba.¹¹⁰

A París no solament es constituí un importantíssim Comitè Central, amb personalitats de primera fila de la indústria francesa, sinó que, dividint-se en deu grups i assignant a cadascun d'ells una de les branques de la producció que millor podien assimilar, acordaren dirigir la seva influència personal i col·lectiva per estimular i comprometre els seus companys dels departaments, donant-los tota classe de facilitats i les dades per a l'enviament dels productes. Molts d'ells podien venir directament des de l'Exposició de Le Havre o per ferrocarril, que a Portbou enllaçava amb les línies fèrries franceses, i de totes maneres s'havia de tenir en compte que tant comercialment com políticament importava als nostres veïns mantenir un mercat on havien aconseguit preeminència.¹¹¹

Aquest comitè parisenc estava compost de vint-i-cinc persones, la majoria dels quals eren empresaris i industrials. El seu president era Sandoz, fabricant de rellotgeria; el vicepresident Pelpel, destil·lador; i com a secretaris hi havia Franz-Case, de les arts decoratives, i Goelzen, fabricant d'aparells per a gas.

Entre les aportacions franceses a l'Exposició Universal de Barcelona, val la pena de destacar un prototipus de pont fabricat per l'empresa d'Eiffel –algun cop confós amb el pont de comunicació amb la Secció Marítima– i que va arribar a final de febrer de 1888, com informa *La Dinastia*:

109. *Gazette des Touristes*, 20-III-1887, pàg. 2.

110. *La Exposición. Órgano oficial de la Exposición Universal de Barcelona*, diversos números de final de 1886 i principis de 1887.

111. *El libro de honor...*, pàg. 14.

Ha llegado ya a esta ciudad el magnífico puente de acero construido por la casa Eiffel como una muestra de los trabajos que salen de su fábrica. Dicho puente está dividido en 117 piezas y será trasladado en la próxima semana al sitio que designe la Junta Directiva a fin de poder armarlo y utilizar sus servicios mientras dure la Exposición en alguno de los puntos que sea necesario.¹¹²

Considerant que «importava fomentar la presentació dels productes belgues en l'Exposició de Barcelona de 1887», el rei Leopold II ho decretà el 5 de gener d'aquell any 1887, nomenant la comissaria d'aquest país i confiant en el seu ministre d'Agricultura, Indústria i Obres Públiques l'execució del sobirà acord. Al mateix temps, una comissió composta de vint-i-vuit notables rebia, per un altre Reial Decret, l'encàrrec de gestionar la participació dels industrials i artistes.

Quelcom anàleg succeí a Àustria i a Hongria. Les comissaries oficials, compostes d'alts dignataris, fabricants reconeguts i de prestigi i els presidents de diverses societats i cambres de comerç, procuraven que els productes d'aquells països es presentessin de forma brillant i àmplia en la primera Exposició Universal que es celebrava a Espanya.

A tot el que s'ha dit només afegirem alguns paràgrafs d'un notable article periodístic que publicà la *Gazzetta Piemontese* el 4 de setembre de 1886:

No sabemos qué disposiciones habrá tomado el Gobierno italiano en relación a esta Exposición, a la cual debieran concurrir muchos italianos, ya con el intento de establecer entre Italia y España relaciones cada vez más importantes, ya en relación a la facilidad de transportes [...]. En París, se ha constituido un Comité para excitar a las industriales francesas a que concurren [...] ¿Qué esperamos nosotros en Italia, para hacer otro tanto?¹¹³

Finalment, a Itàlia es creà una comissió que editava regularment una revista divulgativa; el mateix passà a Anglaterra. S'iniciava amb una breu Història d'Espanya i després un seguit d'articles amb informació de dades estadístiques, notícies aranzelàries i relacions comercials entre Espanya i Anglaterra, en extrem importants i de verdadera actualitat.¹¹⁴

A Espanya també treballaren, amb finalitat divulgativa i de captació d'expositors i visitants, a més dels governs civils provincials, les comissions que es crearen amb aquesta finalitat a les següents poblacions: Alacant i província, Bilbao, Cadis, Girona, Lleida, Madrid, Mataró, Olot, Pontevedra, Puigcerdà, Ripoll, Sant Sebastià, Tortosa, València, Valladolid i Saragossa. També donaren la seva adhesió les Diputacions de Barcelona, Girona, Osca, València, Santander, Biscaia, Càceres i Navarra. Els Ajuntaments col·laboradors foren els de Conca, Irún, Menorca, Màlaga, Saragossa, Sabadell, Tarragona, Plasència, Igualada, Sóller, Badajoz i Vic. Incomptables foren les associacions d'artistes i artesans, d'industrials, de les representacions comercials i gremials, les corporacions de Belles Arts, etcètera.¹¹⁵

112. *La Dinastía*, 2-III-1888. També, la notícia de la propera arribada del pont a Barcelona, a *La Época*, 5-II-1888.

113. Citat a LACAL, *El libro de honor...*, pàg. 14-15.

114. *La Dinastía* (Barcelona), 21-XII-1886, pàg. 18; i *El Eco de Valls*, 23-XII-1886, pàg. 3.

115. *La Exposición. Órgano oficial...*, diversos números de final de 1886 i principis de 1887.

El principal actiu dels primers moments fou el capital humà que hi participava. La coordinació de tot aquest eixam de comitès i comissions, nacionals i estrangeres, era una tasca gegantina però agraïda, ja que va ser amb aquest sistema com es captaren nombrosos països, expositors i potencials visitants. Els precaris sistemes de comunicació de l'època –correus i telègraf–, feien encara més meritòria la feina d'assemblatge i de mediació de la resposta nacional i internacional que anava tenint l'Exposició. Durant els anys previs a la seva inauguració, arreu del món el nom de la ciutat de Barcelona s'anà repetint en ocasió de la seva cita universal, la que l'havia de convertir en aquest període de temps en una de les capitals de referència.

Una important delegació dels Estats Units fou atesa per Serrano i López Fabra, que estigueren a la cita universal de Filadèlfia l'any 1876 i que eren prou coneguts pels visitants.¹¹⁶ Francesc Sitjà i Coca, vocal de la Junta Directiva, visità Galícia per atreure els naviliers gallecs i els industrials conservers d'aquesta regió en la que tenia interessos, com s'ha explicat. López Fabra atenia personalment els comitès i comissions, repartia els reglaments i les bases del certamen i pressionava els governadors civils per a fer-los veure la necessitat d'acudir massivament a l'Exposició de la ciutat comtal.¹¹⁷

L'agost de 1886 es rebé un grup de periodistes italians, no menys de seixanta, als que es mostrà el projecte, del qual en restaren admirats i sorpresos. Entre ells, s'hi trobaven ex senadors, ex ministres i ex diputats que aleshores pertanyien a la premsa de les principals ciutats italianes: Roma, Milà, Torí i Gènova.¹¹⁸ Aquests es convertiren en portantveus del certamen barceloní a Itàlia a través dels seus articles periodístics, que donaren compte dels avenços de l'empresa i de la magnitud que es preveia que havia d'assolir. L'alcalde Rius i Taulet exercí més com a president executiu de la Junta Directiva que no pas com a president d'honor, juntament amb el director general i fundador, Serrano de Casanova, en els nombrosos actes mantinguts en atenció del contingent italià, entre els que destaquen la visita a les instal·lacions i al palau de Premsa de l'Exposició i l'àpat que els oferí la ciutat de Barcelona.

Ningú no s'adormia i tothom executava un treball constant de promoció que s'havia de veure premiat amb el gruix de la llista creixent dels expositors. Un exemple n'és la visita de Serrano a la ciutat de Valls, on el general Comerma, president de la seva Junta Tècnica, l'acompanyà en la visita a les més importants empreses i indústries.¹¹⁹

El novembre de 1886 la reina regent rebé en audiència Evarist Arnús, de la Junta del Patronat, que aconseguí que la reina es comprometés a visitar l'Exposició i gairebé segur inaugurar-la.¹²⁰

116. *La Exposición. Órgano oficial...*, diversos números de final de 1886 i principis de 1887.

117. *ABMV* (Arxiu de la Biblioteca Marià Vayreda), correspondència rebuda per Marià Vayreda. Lletre "L". Comunicat de Francesc López Fabra donant instruccions als comissionats comarcals per a la captació d'expositors.

118. *La Dinastía*, 26-VIII-1886, pàg. 18; i 28-VIII-1886, pàg. 3. *La Ilustración Española y Americana*, 19-IX-1886, pàg. 16.

119. *El Eco de Valls*, 18-VIII-1886, pàg. 2.

120. *La Exposición. Órgano oficial...*, 16-XI-1886, pàg. 59.

Finalment, com ja hem comentat, l'Ajuntament accedí a la cessió de 118.000 m² del Parc de la Ciutadella, que era la superfície en la que s'havien de bastir els palaus de la mostra barcelonina.¹²¹ Es tractava d'un espai reduït, de difícil accés i gens afavorit pels murs i restes de construccions pertanyents a l'antiga Ciutadella. Era poc favorable al lluïment arquitectònic i els palaus s'hi veurien massa junts. El Palau de la Indústria, que era el buc insígnia d'aquesta Exposició, ocupava una superfície de 60.000 m²,¹²² i per tant només restaven 50.000 m² per a la resta dels palaus i construccions. A tot això hem d'afegir que el pas dels serveis dels quaters i instal·lacions militars obligava a un trànsit en el transport dels materials poc adient. L'accés que s'havia de fer per a l'entrada i esplai dels visitants no era el més adequat.

Serrano, ja concessionari de l'Exposició de Barcelona, assistí a l'Exposició d'Anvers en la seva qualitat de comissari regi amb un model del Palau de la Indústria que ja havia mostrat en la seva presentació al Círcol Literari de Vic, i que ell denominava "el abanico" per la seva forma semicircular. A Anvers, Serrano es trobà amb A. Sallé, que ja havia coincidit amb ell a les exposicions de París (1878), Bordeus (1882) i Niça (1884), i que havia acudit a l'Exposició belga com a arquitecte. El constructor dels palaus dissenyats per Sallé era el constructor austríac Simon Metzeles, que residia a Trieste. Serrano escollí l'arquitecte francès per al bastiment del Palau de la Indústria i Metzeles com el constructor d'aquest i altres palaus i recintes de l'exposició catalana. El mètode emprat era el de construccions efímeres que es desmuntaven en acabar els esdeveniments, utilitzant molts materials que després serien reutilitzats, amb el conseqüent estalvi en el preu de la construcció. Les construccions dissenyades per l'arquitecte francès i pel constructor Metzeles oferien confiança en la mesura que tenien una àmplia i reconeguda experiència en altres empreses. Els models de palaus presentats per Serrano havien estat revisats pel president de la seva Junta Tècnica, qui donà el seu vist-i-plau i elogià els aspectes tècnics i funcionals de les instal·lacions previstes a Barcelona. Així ho expressava un diari de l'època:

Procedente de Valls, su pueblo natal, ha llegado a esta ciudad y tomado posesión de su cargo de presidente de la Junta Técnica de la Exposición D. Andrés A. Comerma, Inspector de Ingenieros de la Armada, y sin disputa, uno de los catalanes que más honran a su patria. Ha quedado en extremo satisfecho de los trabajos teóricos verificados hasta el día, haciendo grandes elogios del orden y precisión con que se vienen ejecutando.¹²³

Serrano comptà també amb Jaume Gustà i Bondia (Barcelona, 1854-1936), reconegut arquitecte i mestre d'obres que ja havia realitzat encàrrecs públics, com el cementiri de Sants, que s'inaugurà el 1880.

El Pavelló de la Premsa fou la primera de les edificacions de l'etapa de Serrano com a concessionari, ja que no en va, com a periodista que era, conei-

121. HEREU I ROSELL, «La Creació de l'Exposició...», pàg. 82.

122. HEREU I ROSELL, «La Creació de l'Exposició...», pàg. 82.

123. *El Eco de Valls*, 8-IX-1886.

xia el poder d'aquest mitjà per a la divulgació de les notícies i per a la publicitat de la seva obra.¹²⁴ El pavelló estava decorat amb les vistes i plànols de les exposicions en les que havia participat Serrano: Viena, Filadèlfia, Paris, Frankfurt, Bordeus, Amsterdam i Anvers (més endavant hi afegiria la de Liverpool). Per acolorir l'ambient, de les parets penjaven quadres del seu benivolgut, admirat i representat amic el pintor olotí Joaquim Vayreda. Aquest bell pavelló el dissenyà el mestre d'obres Jaume Comerma,¹²⁵ nebot de l'aleshores president de la Junta Tècnica, Andreu A. Comerma, destacant els sostres amb una tècnica de relleus pròpia.

El 21 de novembre de 1886, Serrano encapçalà una comissió de la Junta Directiva composta, a més, per Josep Pujol i Fernández, Francesc López Fabra, Francesc Sitjà i Coca i Josep M. Nadal i Vilardaga, amb l'objectiu de mantenir una entrevista amb el capità general de Catalunya,¹²⁶ el general Ramón Blanco i Erenas, marquès de Peña Plata, per a exposar-li l'absoluta necessitat de l'enderrocament de les restes de les fortificacions que encara hi havia a la Ciutadella, i també la necessitat d'ocupar edificacions militars que encara hi romanien, algunes d'elles per fer-ne ús per al certamen i d'altres per a enderrocar-les totalment. Aquestes eren unes peticions que en anys anteriors, sobretot en el període 1880-82, els alcaldes Duran, Pujol i Rius i Tauler, ja havien formulat, infructuosament. Ara, el general Blanco mostrà una predisposició a col·laborar (fins i tot esmentà d'incloure en la cession l'edifici destinat a polvorí),¹²⁷ sempre i quan l'Ajuntament procedís a l'oportuna urbanització. Davant una actitud tan positiva, Serrano i la resta de la Junta Directiva no perderen el temps i actuaren amb la màxima rapidesa. Així, podem llegir a la premsa el següent comentari:¹²⁸

En virtud de una exposición del señor Serrano y Casanova, pidiendo que los terrenos que tiene aún el ramo de Guerra en la Ciudadela se agreguen a la Exposición Universal, el Ayuntamiento acordó solicitar del ministerio de la Guerra la cesión de dichos terrenos.

No hi ha dubte que la iniciativa de Serrano, assessorat per la seva Junta Directiva, inicià un procés de gran importància que després culminaria l'Ajuntament barceloní encapçalat per Rius i Tauler. Un procés que a la fi permeté l'expansió de l'espai del certamen, l'aprofitament de construccions militars i la devolució per a la ciutat del cobejat espai de la Ciutadella.

També en aquestes dates aparegué a la premsa la següent notícia:

Parece que el Ayuntamiento de Barcelona se propone levantar un empréstito de doce millones de duros para atender a la realización de los muchos

124. *La Dinastía*, 26-V-1886, pàg. 4.

125. *La Dinastía*, 26-V-1886, pàg. 4.

126. *La Ilustración hispano-americana*, 21-XI-1886, pàg. 16.

127. Aquest edifici s'emprà com a Palau de l'Exposició Universal de 1888. Avui és la seu del Parlament de Catalunya.

128. *La Ilustración hispano-americana*, 2-I-1887, pàg. 15.

proyectos que abriga con motivo de la apertura de aquella Exposición. Entre ellos figuran el decorado definitivo de la Rambla, arreglo y urbanización de la Plaza de Cataluña, obras y empedrado en las principales vías y otros más.¹²⁹

Sembla, doncs, inequívoc, que el dinamisme de l'Exposició provocava un impuls de caràcter urbanístic de primer ordre que es veuria engrandit més endavant, quan aquesta fos ja una realitat.

Cal recordar que Josep Pujol i Fernández, l'any 1881, essent alcalde accidental, va tractar de desenvolupar un conjunt de treballs urbanístics i d'infraestructures, pendent des de feia anys i que no es realitzaven per no voler disposar d'un pressupost extraordinari amb aquesta finalitat i no haver de dependre del pressupost ordinari, que no permetia despeses de la magnitud de les que es pretenia desenvolupar. Com hem dit més amunt, alguns financers barcelonins oferiren a Pujol i Fernández vint-i-sis milions de pessetes per a aquelles finalitats.¹³⁰

En fer balanç, Serrano tenia a les mans uns resultats positius referents a països i expositors que havien sol·licitat ja la seva inscripció i reservat l'espai necessari. Però, per contra, no hi havia bons resultats en el que es referia a la participació d'expositors nacionals, ni catalans ni de la resta d'Espanya. La crisi econòmica i la incertesa política després de la mort del rei Alfons XII, i l'afegit d'algun sector de la premsa hostil al projecte, a més de la posició contrària i frontal que representava el catalanisme polític encapçalat per Valentí Almirall, havien conduït a la indecisió dels possibles expositors nacionals, que potser no veien prou clara l'Exposició com una empresa privada.

En no disposar, doncs, el concessionari, dels capitals que esperava recaptar producte de la inscripció d'expositors nacionals, demanà al seu arquitecte, Jaume Gustà i Bondia, que presentés un pressupost actualitzat dels actius i despeses que es preveïen, per tal d'exposar la situació econòmica de l'empresa concessionària. El total de despeses i inversions previstes sumava 5.400.000 pessetes. Serrano, per la seva part, féu una avaluació dels ingressos previstos pels diferents conceptes d'explotació, que en total donaven la quantitat de 4.400.000 pessetes.¹³¹

129. *El Eco de Valls*, 23-XII-1886, pàg. 3; i *El Diluvio*, 14-I-1887, pàg. 375-376.

130. *El Diluvio*, 3-III-1881, pàg. 1.818.

131. HEREU I ROSELL, «La Creació de l'Exposició...», pàg. 82-83.

La retrocessió del projecte en favor de l'Ajuntament de Barcelona

Amb el càlcul del dèficit d'un milió de pessetes a la mà, Serrano presentà sol·licituds de subvencions: una dirigida a la Diputació de Barcelona, amb data de 6 d'agost de 1886, sense fixar cap quantitat, signada per Josep Pujol i Fernández como a president de la Junta Directiva i Eugenio R. Serrano como secretari de la mateixa;¹³² i una altra a l'Ajuntament de la ciutat per un import de 500.000 pessetes. També féu alguna gestió davant el govern central. No rebé cap resposta ni del govern central ni de la Diputació de Barcelona, que creien que no era oportú subvencionar una empresa de caràcter privat, i per tant, de caràcter lucratiu i especulatiu.

En aquest punt, volem remarcar que la gran majoria d'Exposicions realitzades de caràcter nacional, internacional i universal a tots els països eren producte de la iniciativa privada, i absolutament totes elles reberen importants quantitats de les administracions públiques: locals, regionals i centrals. Tothom coneixia el caràcter deficitari de les exposicions. Era impossible que, en el lapse de la seva celebració, poguessin generar els suficients ingressos per compensar les grans despeses i inversions necessàries.

A Bordeus el 1882 l'Exposició fou impulsada per la iniciativa particular de la Société Philomatique de Bordeaux, i rebé ajuda econòmica de l'Estat, de l'Ajuntament de Bordeus, del Consell General de la Gironde, de la Cambra de Comerç de Bordeus i de les companyies de ferrocarril.¹³³ L'Exposició d'Amsterdam el 1883 fou també d'iniciativa particular, i el govern holandès hi aportà 150.000 florins i la cessió de l'edifici de Colònies, fent-se càrrec també de la promoció de l'Exposició a l'estranger i de subvencionar una part de les despeses d'establiment dels expositors.¹³⁴ La d'Anvers, igualment promocionada des de la iniciativa particular, rebé una quantitat de 500.000 francs belgues i la cessió d'alguns palaus.¹³⁵ El 1885, Antonin Proust, president del comitè organitzador de l'Exposició de París de 1889, d'iniciativa privada, presentà una Memòria, datada el 15 de març de 1885, que preveia que «les despeses, en cap cas excediran de cin-

132. AMAB (Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona), Z-101 (fons de l'Exposició Universal de 1888), expedient G-438, peça 1, «Sol·licitud de subvenció a l'Ajuntament per a la Exposició Universal», 6-VIII-1886.

133. HEREU I ROSELL, «La Creació de l'Exposició...», pàg. 195.

134. HEREU I ROSELL, «La Creació de l'Exposició...», pàg. 196.

135. *Gaceta de Madrid*, 55 (22-II-1886), pàg. 551.

quanta milions de francs) i que «els recursos per a sufragar-les són: la subvenció de l'Estat, la del Municipi i el ingressos de l'Exposició». ¹³⁶

El posicionament estatal espanyol fou desentendre's del finançament que li pertocava assumir segons aquests models. Només l'Ajuntament accedí a concedir les 500.000 pessetes al concessionari o a qui “el substituís”, però condicionades a desemborsar aquesta quantitat després de celebrat el certamen i amb un conjunt de clàusules que no satisféu Serrano.

Davant d'aquesta situació, Serrano inicià les converses amb l'alcalde Rius i Taulet per tal de negociar la retrocessió de la concessió en favor de l'Ajuntament amb les compensacions corresponents del que s'havia fet fins aleshores. Rius i Taulet pactà amb Serrano de Casanova la retrocessió de la concessió en favor de l'Ajuntament, però prèviament necessità comptar amb dos elements imprescindibles per a fer-se'n càrrec: d'una banda, el finançament, i de l'altra, la cessió dels terrenys del Parc de la Ciutadella, ¹³⁷ que havia pres cos després de la visita de la Junta Directiva al capità general Blanco i la sol·licitud presentada a l'Ajuntament per aconseguir aquest important objectiu.

L'alcalde era conscient que el projecte, amb aquests dos elements resoltos, no només era viable en quant a Exposició Universal sinó que aportava la consecució de l'ampli espai tan cobejat per ell i els seus antecessors. A la vegada, sabia que els grans projectes urbanístics que volia tirar endavant només tenien sentit si es produïa el certamen universal que els justificqués.

L'1 de febrer, el Ple municipal acordà enviar a Madrid una comissió amb l'excusa de lliurar a la reina regent un obsequi pel naixement d'Alfons XIII i gestionar assumptes d'interès per a la ciutat. El motiu real no era cap altre que la Comissió, encapçalada pel mateix alcalde, obtingués una subvenció que fes viable el projecte d'Exposició i, sobretot, negociar amb el president del govern –amic personal de Rius i Taulet– i amb el Ministeri de la Guerra la cessió dels terrenys i edificacions de la Ciutadella. El viatge s'inicià el 7 de febrer i acabà el 4 d'abril de 1887. ¹³⁸

El 24 de febrer, *El Eco de Valls* informava sobre la nova situació:

El municipio de la Ciudad Condal se encargó hace poco de llevarla a término por su cuenta, mediante un convenio con el concesionario e iniciador de la idea, a cuyo cargo continuaré la dirección, con sujeción a los planos primitivos, que se han considerado inmejorables.

I a més afegia que s'ocuparien 300.000 m² amb la utilització afegida d'una zona del passeig de Sant Joan. ¹³⁹ Tot semblava indicar, doncs, que gran part dels plànols primitius que Serrano presentà al començament del projecte serien els que ara, un cop se'n feia càrrec l'Ajuntament, s'executarien. D'altra banda, la cessió dels terrenys i edificacions militars semblava anar per bon camí.

136. *Le Journal Officiel* (París), 17-III-1885; reproduït a *La Dinastia*, 18-III-1885.

137. HEREU I ROSELL, «La Creació de l'Exposició...», pàg. 87-88.

138. HEREU I ROSELL, «La Creació de l'Exposició...», pàg. 87.

139. *El Eco de Valls*, 24-II-1887, pàg. 1; quan la comissió municipal encara estava negociant a Madrid.

El dia 12 de febrer, als cinc dies de la partença de la comissió municipal, es publicava que el govern estava disposat a la concessió d'una subvenció de dos milions de pessetes i afegia que la reina regent estava disposada a visitar Barcelona amb motiu de l'Exposició Universal.¹⁴⁰ Pocs dies després, s'informava del progrés de les negociacions entre el Ministeri de la Guerra i l'Ajuntament de Barcelona per a la cessió dels quarters i edificacions de l'antiga Ciutadella.¹⁴¹ Aquestes notícies fan que ens preguntem perquè la comissió municipal va romandre dos mesos a la capital, quan sembla ser que hi havia aquesta bona predisposició. Creiem que les converses foren més dures del que deia la premsa i que la cessió de la Ciutadella s'aconseguí no només per al fet puntual del certamen sinó de manera definitiva. Les contrapartides foren que la subvenció de dos milions de pessetes es convertí en realitat en un préstec a retornar en un 75% del seu import. L'altre 25% es repartia en dues partides de 125.000 pessetes cadascuna: una cobria les despeses de representació del govern i la Corona en la seva estança a la ciutat comtal amb motiu de la inauguració i l'altra era com a aportació per als premis del certamen.¹⁴² La reina regent i el seu fill, el rei nen Alfons XIII, serien els encarregats de la inauguració oficial, donant així un fort impuls a la Corona, que estava en una situació força precària des de la mort d'Alfons XII.¹⁴³

El 4 d'abril la comissió retornà a Barcelona amb els dos acords que s'havia imposat per a acceptar la retrocessió. Ho féu en olor de multituds.¹⁴⁴ A l'endemà, el 5 d'abril de 1887, el Ple municipal acordava: acceptar la proposta de retrocessió feta per Serrano de Casanova el dia anterior, pel que renunciava a la concessió i la retornava a l'Ajuntament; calcular el preu just del que s'hagués construït i abonar-lo a l'ex concessionari; i acceptar el projecte de subvenció del govern de l'Estat.¹⁴⁵

El dia 5 s'aprovaren també les «Bases para la reorganización de la Exposición Universal»,¹⁴⁶ que fixaren els següents punts: l'Exposició es realitzaria sota la direcció de l'Ajuntament amb els auspicis del Govern i de les diputacions provincials de la península i ultramar; les despeses de l'Exposició es cobriren amb els beneficis generats per l'Exposició, la subvenció del Govern, les subvencions de les diputacions provincials, els donatius particulars, els rendiments especials (loteries) i, en últim terme, els fons municipals; l'Ajuntament reclamaria donatius a empreses i entitats diverses que poguessin extreure beneficis directes de l'Exposició, fixaria les dates d'obertura i tancament del certamen atenes les directrius del Consell General de l'Exposició i s'associaria amb les persones que cregués oportunes per dirigir l'Exposició; a aquest efecte, es constituïria un

140. *La Dinastia*, 19-II-1887, pàg. 17.

141. *La Dinastia*, 19-II-1887, pàg. 18.

142. HEREU I ROSELL, «La Creació de l'Exposició...», pàg. 87-88.

143. SUÑÉ, *Nueva Crónica de Barcelona...*, pàg. 365.

144. HEREU I ROSELL, «La Creació de l'Exposició...», pàg. 88.

145. HEREU I ROSELL, «La Creació de l'Exposició...», pàg. 88.

146. HEREU I ROSELL, «La Creació de l'Exposició...», pàg. 89.

Consell General, amb un nombre indeterminat de membres, presidències honoràries, president efectiu (l'alcalde de Barcelona), tres vicepresidències i un secretari (el director de l'Exposició); Serrano de Casanova seria el director de l'Exposició i obtindria un percentatge sobre el que l'Exposició produís; i el Consell General es distribuïria en 11 comissions: Central, Assumptes generals (Manuel Duran i Bas), Obres (Elies Rogent), Comptabilitat (Francesc Gumà), Tècnica (Francesc Lagasca), Instal·lacions (Ramon Manjarrés), Propaganda (Frederic Nicolau), Serveis Interiors (José Vilaseca), Serveis Exteriors (Evarist Arnús), Festes (Frederic Marcet) i Premis (Francesc López Fabra).

El 24 d'abril aquest organigrama prengué forma.¹⁴⁷ Com a homes importants s'incorporaren Josep Ferrer i Vidal, Manuel Girona i Agrafel i Claudi López Bru, marquès de Comillas.¹⁴⁸ Es feren alguns petits retocs a aquestes bases i es crearen dues comissions més: la d'Arbitris (Manuel Girona) i la d'Expositors (Camil Fabra). Tots aquests nous membres també pertanyien a la Unió de Corporacions, tot i que per aquelles dates ja s'havia creat la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació, presidida per Manuel Girona, que substituï el molts afers l'antiga macro-corporació.

En l'acord es fixà la realització d'un inventari de les obres realitzades i dels materials utilitzables existents al recinte, per arribar a un preu just. Elies Rogent fou nomenat perit de l'Ajuntament¹⁴⁹ i Jaume Gustà i Bondia actuà en representació dels interessos de Serrano de Casanova.

En un principi, Rius i Taulet i Serrano de Casanova foren els homes forts d'aquesta segona etapa, un com a president efectiu del Consell General i l'altre com a director general de l'Exposició i secretari de la Comissió Central. Els comunicats oficials a la premsa sobre temes de l'Exposició eren signats per ambdós personatges.¹⁵⁰ El juny, l'Ajuntament de Barcelona lliurà una nota de premsa per donar el caire oficial que donés confiança als sectors més reticents i pogués estimular l'augment dels expositors nacionals i que comença així:

Una de las primeras ciudades españolas, la que por su posición geográfica y los precedentes de su historia guarda en sagrado depósito los nobilísimos títulos de la actividad y progreso nacionales, concibió la idea, ya hoy transformada en realidad, de congregar en su seno a universal certamen, las manifestaciones potentes de trabajo y de la inteligencia de todas las naciones cultas, queriendo de este modo unir el nombre de España al de aquellos

147. HEREU I ROSELL, «La Creació de l'Exposició...», pàg. 90.

148. HEREU I ROSELL, «La Creació de l'Exposició...», pàg. 90-91.

149. HEREU I ROSELL, «La Creació de l'Exposició...», pàg. 95.

150. Dues referències: *La Dinastia*, 28-V-1887, pàg. 2: «En la sesión de la Comisión de Fomento de la Corporación Municipal asisten Elies Rogent y Eugenio R. Serrano de Casanova»; i *La Dinastia*, 2-VIII-1887, pàg. 1: «El Consejo General de la Exposición dispone una serie de propuestas de exhibición y fomento de los artistas y literatos de Cataluña [...]. Firman el alcalde presidente y el secretario general, Eugenio Serrano de Casanova». Al mateix número de diari i pàgina: «El Consejo General propone un certamen para la formación de un diccionario bio-bibliográfico», signat per ambdós personatges, i «Establecer un premio para [...] igualmente signat per ambdós.

Estados que, en el antiguo y nuevo continente, han abierto saludable palenque al genio y a las nobles luchas de la Paz y de la Civilización.¹⁵¹

S'estigué d'acord en el preu del Palau de la Indústria, però en la resta d'edificacions hi hagué un estira i arronsa que no s'acabava mai.¹⁵² Per desencallar la situació, l'Ajuntament nomenà un tercer perit, Modest Fossas i Pi, qui finalment aconseguí posar d'acord les dues parts. Així, el 19 d'agost de 1887 quedà fixada la quantitat a percebre per Serrano de Casanova, amb la signatura dels tres arquitectes.¹⁵³

Després d'acceptar la subvenció-préstec del Govern per dos milions de pessetes, l'Ajuntament procedí a l'emissió de deute per un valor de 3,8 milions de pessetes.¹⁵⁴ Poc després va recórrer a aixecar emprèstits per 750.000 pessetes, amb la qual cosa la liquidesa restà garantida.¹⁵⁵ Tanmateix, l'Ajuntament demanà una subvenció a la Diputació Provincial de Barcelona, que li concedí per un import de 200.000 pessetes.¹⁵⁶ El març de 1887, l'Ajuntament aprovà un dictamen de la Comissió d'Hisenda per a l'emissió d'un emprèstic de 5 milions de pessetes amortitzables en un període de quaranta anys i a un interès del 6%, a començar en el moment en que restés liquidat el deute flotant municipal.¹⁵⁷

La superfície del recinte de l'Exposició s'amplià en l'espai del Parc de la Ciutadella, s'obrí a la façana marítima mitjançant el pont que ja havia previst Serrano i es perllongà en un tram del passeig de Sant Joan. Aquesta planificació, molt semblant a la del primer projecte de Serrano, tenia, però, un component que acabà afectant l'ex concessionari i el seu equip d'arquitectes: primer s'intentà rescindir o modificar el contracte del constructor Metzels, però aquest no acceptà les condicions que li fixà l'Ajuntament. La realitat fou que, amb la cessió de l'espai i les edificacions dels militars aconseguïdes recentment, Rius i Taulet i el seu equip de tècnics i arquitectes, encapçalats pel director general de les obres, volien fer un canvi fonamental.

La Secció Marítima tingué un cost de 500.000 pessetes, pagades als militars, que Manuel Girona aconseguí distribuir en terminis. Els militars exigiren un pas per accedir a algunes casernes i dependències que encara es mantenien. Finalment, amb un pagament d'una quantitat semblant a l'anterior, s'aconseguí no haver de fer aquest pas i poder enderrocar antigues muralles que desdeien de l'entorn d'una Exposició. Les cessions d'algunes edificacions per a l'ús del certamen també foren laborioses i calia fer front a l'acabament del quarter del carrer Sicília.

151. *Gazette des Touristes*, 3-VII-1887, pàg. 2; *La Dinastia*, 15-V-1887, edició de la tarda, pàg. 1; *El Eco de Valls*, 16-VI-1887, pàg. 1.

152. HEREU I ROSELL, «La Creació de l'Exposició...», pàg. 95.

153. HEREU I ROSELL, «La Creació de l'Exposició...», pàg. 95.

154. HEREU I ROSELL, «La Creació de l'Exposició...», pàg. 86.

155. HEREU I ROSELL, «La Creació de l'Exposició...», pàg. 86.

156. AHDB, lligall 1.403, expedient 2.

157. *La Dinastia*, 19-II-1887, pàg. 2; i *La Il·lustración* 27-III-1887, pàg. 14.

Es tractava de respectar el Palau de la Indústria, però fent la nau central de ferro i vidre per tal de donar-li perdurabilitat, transformar edificis militars per a convertir-los en els futurs palaus de l'Exposició i alhora fer-ne de nous, com el de Belles Arts, al Passeig de Sant, Joan, el café-restaurant de Domènech i Montaner, etcètera. El motiu no era altre que consolidar de forma definitiva la devolució de l'espai de la Ciutadella i dotar la ciutat d'edificacions permanents per a ser utilitzades en un futur, com així seria. Aquesta estratègia canviaria el futur de l'anterior concessionari i del seu equip.

El 7 de setembre de 1887 caigué una forta tempesta sobre Barcelona i causà greus desperfectes en algunes de les antigues construccions de l'Exposició. Sense pensar-s'ho dues vegades Elies Rogent confeccionà amb rapidesa i de forma unilateral una nova valoració dels edificis afectats –Palau Balneològic, Palau de Lleó XIII i Umbracle– que disminuïa sensiblement (en alguns casos fins a un 75%) el valor acordat i acceptat anteriorment.¹⁵⁸ Aquesta nova valoració fou acceptada per l'alcalde Rius i Taulet,¹⁵⁹ que no volia enfrontar-se novament amb el seu director d'obres ni amb els membres del consistori,¹⁶⁰ gens favorables a la presència de Serrano en la direcció de l'Exposició i que argumentaven que el preu de les edificacions era excessiu. Part de la premsa també atacà l'alcalde pel mateix tema (*La Vanguardia*, *El Diluvio*, etcètera), els catalanistes encapçalats per Valentí Almirall tampoc restaven callats i era de domini públic l'enfrontament d'Elies Rogent i el seu equip d'arquitectes amb el col·lectiu que procedia de l'època del concessionari gallec. Rius i Taulet no va tenir altra sortida que acceptar la nova valoració, malgrat que ja suposava que això l'enfrontaria amb el seu amic i director general. Serrano respongué el 29 d'octubre exposant la seva oposició a aquesta decisió.

A partir d'aquell moment, i en no poder disposar de la quantitat acordada, Serrano no va poder fer front als pagaments dels deutes adquirits amb constructors, personal i financers de la seva etapa de concessionari. Un d'ells, el propi membre vocal de l'anterior Junta Directiva, Romà Macaya, li presentà una demanda judicial pel capital i pels interessos que superaven la quantitat de 400.000 pessetes.

Serrano patí la crisi econòmica i s'anà apartant paulatinament de les responsabilitats que tenia encomanades com a secretari de la Comissió Central i la direcció general i el subsecretari Carles Pirozzini començà a substituir-lo en les reunions de la Comissió Central. Fins i tot, per consell mèdic, Serrano va haver de retirar-se una temporada en un balneari.¹⁶¹ Va ser aleshores que Lluís Rouvière, enginyer i ex president de diverses companyies de ferrocarril, s'incor-

158. AMAB, Z-101, expedient G-438, peça 2, «Carta d'Elies Rogent a Rius i Taulet del 6 de octubre de 1887».

159. AMAB, Z-101, expedient G-438, peça 2, «Comunicat de Rius i Taulet del 25 de octubre de 1887».

160. *La Dinastia*, 28-IX-1887, pàg. 2. El regidor Pelfort i el president de l'Ajuntament tenen un agre enfrontament en el Ple del dia anterior, 27 de setembre, sobre el just preu donat a les edificacions de l'etapa Serrano, argumentant que hi havia un dictamen d'experts que deien que les edificacions no servien per a l'Exposició de Barcelona. Tot i ser a l'Ajuntament, Rius i Taulet no presidí el Ple: fou substituït pel senyor Cabot.

161. AMAB, Z-101, expedient G-438, peça 2, «Certificat mèdic presentat per Serrano justificant les seves absències del Consell General».

porà amb el càrrec de delegat inspector de l'Exposició a proposta de la Comissió Executiva. A finals de gener de 1888, a vuitanta dies de la inauguració, Serrano fou cessat dels seus càrrecs. El càrrec de secretari de la Comissió Central s'oferí a Carles Pirozzini i Martí, i el de director general a Lluís Rouvière.¹⁶²

No es coneixen massa els detalls d'aquest cessament, però els litigis als que havia de fer front Serrano i les seves dificultats econòmiques derivades de la devaluació de l'obra feta, van fer que Rius i Tauler el substituís, en un moment en què el ritme i l'important volum de les obres necessitaven de persones a plena dedicació.

162. HEREU I ROSELL, «La Creació de l'Exposició...», pàg. 101.

Epíleg

Del relat biogràfic sobre Eugenio Serrano de Casanova i dels fets descrits a propòsit de l'Exposició Universal i els seus prolegòmens, en podem extreure un seguit de conclusions i valoracions.

Serrano de Casanova trobà els tres pilars fonamentals per a poder realitzar la seva ambiciosa empresa en la tradició de Barcelona en matèria de celebració d'exposicions, en la bona predisposició de la Unió de Corporacions Científiques, Artístiques i Econòmiques de la ciutat i en l'ambició i valentia de l'alcalde Rius i Taulet. Però no tot foren facilitats. La dimensió desproporcionada que li trobaven al projecte la majoria d'institucions que intervenien en la concessió, la poca confiança que generava una empresa de caràcter privat, un sector de la premsa, que aventurava un fracàs, i una certa hostilitat per part del sector polític més catalanista van ser els entrebancs que havia de vèncer el sol·licitant de la concessió.

El projecte de Serrano ja es veié inicialment reduït per la por que generava entre els sectors abans esmentats. La desaparició de la Secció Marítima, que figurava en la presentació del Cercle Literari de Vic, la disminució de la superfície inicialment sol·licitada, la denegació de l'ús d'edificacions militars, la ubicació inadequada de l'espai expositiu i la manca de subvencions són mostra evident d'aquest retall. Malgrat aquests entrebancs inicials, Serrano de Casanova emprengué amb entusiasme la primera etapa del projecte.

Serrano creà les tres juntes, directiva, tècnica i de patronat, integrades per personalitats dels àmbits científic, polític, empresarial i corporatiu, i conformà així un equip del més alt nivell.

Pel que fa a la divulgació de l'esdeveniment barceloní, l'afrontà ell mateix en qualitat de secretari general del certamen. La seva condició de periodista i publicista, el profund coneixement del món de les exposicions i el domini d'idiomes van fer que els resultats d'aquesta gestió fossin reeixits. La creació de la revista *La Exposición. Órgano oficial de la Exposición Universal de Barcelona* i la construcció immediata del Pavelló de la Premsa posen més en relleu aquest esforç. Serrano coneixia la importància de les bones relacions amb la premsa i els periodistes, i, per tant, no és casualitat que hi donés la màxima prioritat. Era un mitjà potent i gairebé únic de divulgació arreu del món i convenia fer, no solament l'obligada publicitat, sinó també la pedagogia per donar a conèixer el nostre país, la nostra ciutat i el seu projecte.

Per a la captació de països i expositors creà comissions formades per grups humans distribuïts estratègicament per les capitals i ciutats rellevants d'Espanya

i a la resta del món. A través de la premsa tenim notícia de les reunions i àpats amb els ambaixadors d'importants països a qui Rius i Taulet, Pujol i Fernández i el mateix Serrano donaven a conèixer els detalls de l'Exposició i animaven a participar.

Les dificultats per al concessionari començaren quan s'inicià el bastiment dels pavellons per acollir els productes i que, en la primera concepció, eren fets amb materials de construcció reaprofitables per a futures exposicions. El gruix de les infraestructures estaven ja creades, i en els centres dels poders polítics, econòmics i socials començaren a creure que l'"estrafolària" idea podia ser una realitat.

Però Serrano de Casanova sempre havia pensat que, malgrat el seu oferiment inicial d'una empresa autofinançada, hauria d'acudir als ajuts econòmics públics, tant del municipi i diputacions com del govern central, com ja havia succeït en altres nacions europees. Va ser en el moment de presentar les sol·licituds d'ajuts quan començà la seva caiguda. El rebuig de les subvencions públiques arrossegà la desconfiança dels agents que fins aleshores li havien fet costat en el finançament.

Els poders fàctics de la ciutat no volien "sumar" en el projecte de Serrano, tot i el suport de Rius i Taulet. L'arquitecte Elies Rogent mantingué diferències importants amb el concessionari, reflectides en les valoracions econòmiques de les edificacions realitzades, denigrades i menyspreades sistemàticament. I això provocà l'abandonament definitiu de l'empresa per part del nostre personatge.

Rius i Taulet, que juntament amb Serrano va ser el veritable artífex del mague esdeveniment, es trobà entre l'espasa i la paret a l'hora d'haver de triar entre el nou equip integrat per banquers i arquitectes o continuar donant la seva confiança a Serrano i el seu equip tècnic. L'elecció, tot i ser-li amarga, fou prou clara per a qui, per damunt de tot, era conscient dels beneficis que per a la seva estimada ciutat tindria l'Exposició, amb l'afegit de desenvolupament d'infraestructures, avenços urbanístics i, molt concretament, amb la recuperació definitiva de la Ciutatella.

Apartat ja definitivament de l'empresa, Serrano de Casanova seguí donant mostres de fidelitat a allò que considerava idea i obra seves. Des de les pàgines del seu periòdic *Gazette des touristes* continuà informant de manera entusiasta sobre tot el que tenia relació amb l'Exposició barcelonina, tal com ho havia fet fins aleshores. I és que no solament l'especulació i l'interès mogueren aquell home.

Mesos després de la solemne inauguració, Rius i Taulet i el tinent d'alcalde Ignasi Fontrodona sol·licitaren en un ple municipal el reconeixement oficial a l'aportació de Serrano, i fins i tot feren una proposta perquè se li atorgués una compensació econòmica o una pensió vitalícia. Ells sabien millor que ningú que, sense els coneixements, la dedicació i la valentia del galleg, potser el projecte mai hagués estat una realitat. La petició encapçalada per Rius i Fontrodona passà a una comissió municipal, però mai s'arribà a concretar en res de tangible. Eugenio R. Serrano de Casanova reposa en la fossa comuna del cementiri de Montjuïc, el Fossar de la Pedrera, sense ni un trist epitafi.

Quaderns del Seminari d'Història de Barcelona

Darrers títols publicats:

- 15 **Repertori de fonts d'arxiu per a l'estudi de la ciutat de Barcelona (1714-1808)**
Sebastià Riera i Viader, 2004
- 16 **Els fons documentals municipals del període 1808-1868. Guia d'investigació.**
Montserrat Beltran, Núria Burguillos,
Sebastià Riera, Jordi Serchs, Xavier Tarraubella
i Laura Ureña, 2005
- 17 **Danys humans a la Guerra de Successió.**
El testimoni dels expedients matrimonials de Barcelona, 1714-1715
Roser Tey i Freixa, 2005
- 18 **Barcelona 1843. Progressisme versus muralles**
Glòria Santa-Maria Batlló, 2005
- 19 **El procés de definició de l'Ajuntament de Barcelona, 1714-1736**
Marina López Guallar, 2005
- 20 **La formació del modern sistema de mercats de Barcelona (1874-1921)**
Manel Guàrdia i José Luis Oyón, 2008
- 21 **El registre fotogràfic de Montjuïc, 1915-1923.**
La metamorfosi d'una muntanya
Rafael Torrella, 2008
- 22 **Paradigmas fotográficos en Barcelona, 1860-2004**
Jorge Ribalta, 2009
- 23 **Les esglésies romàniques de Barcelona**
Joan-Albert Adell, 2010
- 24 **La construcció a la Barcelona romànica**
Reinald González, 2010

ARXIU HISTÒRIC
DE LA CIUTAT
DE BARCELONA

25

**SEMINARI
D'HISTÒRIA
DE BARCELONA**

ISSN 1576-26-37

Ajuntament de Barcelona